

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ

Βίος του Ισοκράτους

■ Η πρακτική φιλοσοφία.

«Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἰσοκράτη ἀποκτᾷ τὴν ἰδεατὴ του ἀνύψωση ὅχι μὲ ὑπερβατικὲς ἀξίες καὶ πολὺ λιγότερο ἀπὸ θρησκευτικὲς παρορμήσεις αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ συνένωνε φιλικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν παράδοση μὲ γενναία δόση ἀγνωστικισμοῦ. Ὁ Ἰσοκράτης σ' αὐτὸ γίνεται φερέφωνο τοῦ αἰῶνα του μὲ ξεχωριστὸν τρόπο, γιατί ἡ κατευθυντήρια ἔννοια ποὺ φωτίζει ὅλην του τὴν δραστηριότητα καὶ ὅλην του τὴν διδασκαλία εἶναι ἡ παιδεία. Παιδεία ὅμως γιὰ τὸν Ἰσοκράτη σημαίνει προπάντων νὰ ἐξουσιάσῃ κανεὶς τὸν λόγο, γιατί μὲ τὴν δύναμιν τοῦ λόγου ξεχωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τὸν βάρβαρο. Σωστὰ ἀναγνώρισαν ἐδῶ τὰ στοιχεῖα ἐνὸς ἀνθρωπισμοῦ στηριγμένου στὴν εὐγλωττία, ποὺ τὰ μεταβίβασε ὁ Κικέρωνας στὸν Πετράρχη.» (Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, σ. 814, μτφρ. Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη, ἐκδ. Ἀφῶν Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη, 1981).

■ Η συμβολή του στη διαμόρφωση του αττικού λόγου.

Ο Κοραῆς παρατηρεῖ: «Ἄλλ' ὅστις τὸν ἐξετάσῃ καὶ γραμματικῶς, θέλει πληροφορηθῇ, ὅτι πρῶτος ὁ Ἰσοκράτης ἔστησε τρόπον τινὰ τὰ ὅρια τῆς γλώσσης, καὶ ἐκύρωσε μὲ τὸ παράδειγμά του τὴν καταλληλίαν τῆς γραμματικῆς συντάξεως. Εἰς τοὺς πρὸ αὐτοῦ Ἀττικοὺς λογογράφους, ἐὰν ἐξαιρέσῃς ἴσως τὸν Λυσίαν, εὐρίσκονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀνωμαλῖαι· εἰς αὐτὸν οὐδεμία, ἢ σχεδὸν τόσον ὀλίγαι (ἐὰν δὲν ᾖναι καὶ αὗται γραφικὰ σφάλματα) ὥστ' ἀπὸ μόνον αὐτὸν εἶναι δυνατόν νὰ συνθέσῃ τις γραμματικὴν μέθοδον ὁλόκληρον, χωρὶς νὰ ἔχῃ χρεῖαν ἄλλων παραδειγμάτων.» (Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς, τ. Α', σ. 287, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα, 1986).

«Τὸ ἔργον τοῦ Ἰσοκράτους θεωρούμενον ὑπὸ ἔποψιν μορφῆς ἀποτελεῖ ἄριστον δεῖγμα συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλον τὸ ὕψος τοῦ λόγου. Ὁ Ἰσοκράτης ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν «στυλίστας» συγγραφεὺς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ὑφολογικὴ ἐντύπωσις, ἡ ὁποία δημιουργεῖται, ὀφείλεται βασικῶς εἰς δύο παράγοντας· εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν λέξεων καὶ εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς φράσεως. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης ἀναφερόμενος εἰς τὸ

ὕφος τοῦ λόγου λέγει: «ὅλως δὲ ὁ λόγος μὴ λόγος ἔστω· ξηρὸν γάρ· μὴδὲ ἔμμετρος· καταφανὲς γάρ· ἀλλὰ μεμίχθω παντὶ ῥυθμῶ, μάλιστα ἱαμβικῶ ἢ τροχαϊκῶ.» Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ Ἰσοκράτης διδάσκει ὅτι ὁ πεζὸς λόγος δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἔμμετρος ἢ ἔρρυθμος (χαρακτηριστικὰ τοῦ ποιητικοῦ λόγου), ἀλλὰ εὐμετρος καὶ εὐρυθμος.» (Βασιλείου Γ. Μανδηλαρά *Ὁ Περὶ Εἰρήνης λόγος τοῦ Ἰσοκράτους ἐκ τοῦ παπύρου τοῦ βρετανικοῦ μουσείου*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου τοῦ βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθῆναι 1975, σ. 175-176).

■ Το πανελλήνιο ἰδανικό του Ἰσοκράτους.

«Ο Ἰσοκράτης επικέντρωσε το ενδιαφέρον του σε ζητήματα της ελληνικής γενικά εθνότητας, στις σχέσεις των ελληνικών πόλεων μεταξύ τους και με τους βαρβάρους, και ειδικά με την περσική αυτοκρατορία, τη μοναδική ἀξία λόγου βαρβαρική δύναμη για τον ρήτορα. Οι πολιτικές του απόψεις είχαν ως αφετηρία την πεποίθηση ὅτι ἡ διάσταση μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων ἦταν ἀγεφύρωτη. Οι ελληνικές πόλεις, πίστευε, συγκροτοῦσαν παρὰ τις φαινομενικές ἀντεγκλήσεις ἐνιαῖο σῶμα με κοινὰ γνωρίσματα και κοινὰ συμφέροντα. Θεωροῦσε πάντα τις διαμάχες μεταξύ Ελλήνων τυχαία ὅσο και πρόσκαιρα περιστατικά, πολὺ λυπηρά ὡστόσο ἐφόσον προσλάμβαναν χαρακτήρα ἐμφύλιας σύρραξης. Τίποτε δὲν ἦταν πιο παράλογο για τον Ἰσοκράτη ἀπὸ ἓναν πόλεμο μεταξύ Ελλήνων. Ἡ πίστη του στὴν ἐνότητα της φυλῆς ὅλων των Ελλήνων, που ἦταν τόσο βαθιά ριζωμένη μες στὴν καρδιά και το μυαλό του, διαπότιζε και τον λόγο του. Ὅταν ἀναφερόταν σε σχέσεις ἢ σε ἀξιοκατάκριτες ἐχθροπραξίες μεταξύ ελληνικών πόλεων, χρησιμοποιοῦσε τὴν αὐτοπαθὴ ἀντωνυμία (ἡμᾶς αὐτοὺς), τὴ στιγμὴ που κάποιος ἄλλος συγγραφέας, λιγότερο διαπνεόμενος ἀπὸ τὴν ἰδέα της πανελληνίας ἐνότητας, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τὴν ἀλλήλοπαθὴ ἀντωνυμία (ἀλλήλους). Με τὴ γραμματικὴ τούτη ἐπιλογή ὁ Ἰσοκράτης τόνιζε σε ὅλους ὅτι τα ελληνικά κράτη δὲν ἦταν δυνατό να ἔχουν διαφορετικά συμφέροντα και ὅτι ἀπὸ τις διαμάχες τους υπέφερε ολόκληρη ἡ Ελλάδα και ὄχι μόνο οι ἀντίπαλες παρατάξεις.

Στὴν ελληνικὴ ὁμογένεια συμπεριλαμβάνονταν ἀκόμη και οι πιο μακρινοὶ εκπρόσωποί της. Ὅπως θα δούμε ἀργότερα, ὁ Ἰσοκράτης ἐνδιαφερόταν για καθετὶ που εἶχε σχέση με τον ἐλληνισμό της Σικελίας, του Πόντου και κυρίως της Κύπρου. (G. Mathieu, *Οι πολιτικές ἰδέες τοῦ Ἰσοκράτη*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου τοῦ βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου, Ἀθήνα 1995, σ. 70-71).

Ο Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, στον Β' τόμο της *Εἰσαγωγῆς* στὴ φιλοσοφία, σ. 21, αναφερόμενος στὴν ἀποψη τοῦ Ἰσοκράτους πὼς Ἕλληνες καλοῦνται οἱ μετέχοντες τῆς «ἡμετέρας παιδείας» καὶ ὅχι ὅσοι ἔχουν ἀπλῶς ἐλληνικὴ καταγωγὴ, παρατηρεῖ: «Ἵσως δὲν ὑπάρχει πολιτικώτερη καὶ σοφώτερη ἰδέα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῶν Ἑλλήνων ὡς λαοῦ στὴν ἱστορία ἀπὸ αὐτὴν τὴν μεγάλη ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτους».

«Ἀσφαλῶς μὲ τὰ λόγια αὐτὰ δὲν διατυπώνεται ἀκόμα καμιά γενικὴ ἰδέα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, οὔτε διαγράφεται τὸ πολιτιστικὸ πρόγραμμα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἢ μετατόπιση ὅμως τῶν τόνων, ἢ ὅποια ἐκδηλώνεται μὲ τὴν φράση, εἶναι οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀντικατάσταση ἀρχαίων δεσμῶν μὲ ἄλλους νέου εἶδους.» (Albin Lesky, ὁ.π. σ. 814)

■ Ἔργα τοῦ Ἰσοκράτους:

Σώζονται εἰκοσιένα λόγοι (ἐκ τῶν ὁποίων ἀμφισβητοῦνται ἀπὸ ὀρισμένους ὡς μὴ γνήσιοι οἱ *Πρὸς Δημόνικον* καὶ *Πρὸς Εὐθύνουν*) καὶ ἐννέα ἐπιστολές:

α) Δικανικοί λόγοι: *Κατὰ Λοχίτου*, *Αἰγινήτικος*, (*Πρὸς Εὐθύνουν*), *Τραπεζίτικος*, *Περὶ τοῦ ζεύγους*, *Παραγραφὴ πρὸς Καλλίμαχον*.

β) Παραινετικοί: (*Πρὸς Δημόνικον*), *Πρὸς Νικοκλέα*, *Εὐαγόρας*, *Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι*.

γ) Εἰςδεικτικοί: *Πανηγυρικός*, *Φίλιππος*, *Ἀρχίδαμος*, *Ἀρεοπαγίτικος*, *Περὶ εἰρήνης*, *Ἑλένη*, *Βούσιρις*, *Παναθηναϊκός*, *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, *Πλαταιϊκός*, *Περὶ ἀντιδόσεως*.

δ) Εἰςστολές: *Πρὸς Διονύσιον*, *Α' πρὸς Φίλιππον*, *Β' πρὸς Φίλιππον*, *Πρὸς Ἀντίπατρον*, *Πρὸς Ἀλέξανδρον*, *Τοῖς Ἰάσονος παισίν*, *Πρὸς Τιμόθεον*, *Τοῖς Μυτιληναίων ἀρχουσιν*, *Πρὸς Ἀρχίδαμον*.

«Ὁ ἀνθρωπιστὴς Ἰερώνυμος Wolf ἀπὸ τὸ Augsburg, φίλος τοῦ Μελάγχθωνα, ποὺ μετὰφρασε καὶ ἐξέδωκε τὸν Ἰσοκράτη, ἐπέβαλε μιὰν ἀνούσια διαίρεση τῶν λόγων σὲ παραινετικούς, συμβουλευτικούς, ἐπιδεικτικούς καὶ δικανικούς, καὶ μιὰν κατὰτάξιν, ποὺ τὴν διατηροῦν ἀκόμα οἱ ἐκδόσεις μας.» (Albin Lesky, ὁ.π., σ. 807)

«Ἐξὶ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ εἶναι δικανικοί: *Κατὰ Δοχίτου, Αἰγινήτικος, Πρὸς Εὐθύνοον, Τραπεζίτικος, Περὶ τοῦ ζεύγους, καὶ Παραγραφὴ πρὸς Καλλίμαχον*. Ἦταν οἱ πρῶτες τοῦ προσπάθειες, τὶς ὁποῖες ἀργότερα φαίνεται νὰ ἀποκηρύσσει ὡς μὴ ἀντάξιές του.

Τρεῖς εἶναι «παραινετικοί»: *Πρὸς Δημόνικον, Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι*. Αὐτοὶ εἰσὶν πραγματεῖες περὶ ἠθικῆς καὶ ἔχουν ἓνα ἐνδιαφέρον ὡς ἐνδεικτικὰ τοῦ πνεύματος πρακτικῆς ἠθικῆς τῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ τῆς περαιτέρω ἐξέλιξής τινος τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰσοκράτους.

Τρεῖς εἶναι ἐγκώμια, καὶ ἀνήκουν στὸ «ἐπιδεικτικόν» εἶδος τῆς ρητορικῆς: *Βούσιρις, Ἑλένη καὶ Εὐαγόρας*. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ *Βούσιρις* καὶ ἡ *Ἑλένη* ἀποτελοῦν ἡμισοβαρὲς προσπάθειες νὰ πραγματευθεῖ μυθολογικά θέματα - τὰ ὁποῖα γενικῶς ἀποφεύγει - ἔτσι ὥστε νὰ μεταδώσει κατὰ κάποιον τρόπο ἓνα ὠφέλιμο μᾶθημα. Στὸ ἐπιδεικτικὸν εἶδος συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ *Παναθηναϊκός*, παρ' ὅλο πὺ τοῦ περιεχομένου τοῦ εἶναι τέτοιο πὺ θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν κατὰτάξή του στα παιδαγωγικὰ ἢ πολιτικὰ τοῦ ἔργου.

Δύο λόγοι ἀποτελοῦν δοκίμια ἀναφερόμενα στὴν παιδεία. Πρόκειται γιὰ τὸν *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* καὶ τὸν *Περὶ ἀντιδόσεως*, λόγους με τοὺς ὁποῖους κριτικᾶρει τὶς ἄλλες σχολὰς καὶ υπερασπίζεται τὴ δικιά του.

Ἐξὶ εἶναι καθαρὰ πολιτικοὶ καὶ ἀναφέρονται σὲ θέματα διοίκησης καὶ πολιτικῆς - κυρίως ἀθηναϊκῆς -, τόσο ἐξωτερικῆς ὅσο καὶ ἐσωτερικῆς: *Παναηγυρικός, Φίλιππος, Πλαταιϊκός, Περὶ εἰρήνης, Ἀρχίδαμος, Ἀρεοπαγитικός*.

Υπάρχουν ἐπίσης ἐννέα ἐπιστολές: *Πρὸς Διονύσιον, δύο Πρὸς Φίλιππον, Πρὸς Ἀντίπατρον, Πρὸς Ἀλέξανδρον, Τοῖς Ἰάσονος παισίν, Πρὸς Τιμόθεον, Τοῖς Μυτιληναίων ἄρχουσιν, Πρὸς Ἀρχίδαμον*. Ὡς πρὸς τὸ ὅφους καὶ τὸ περιεχόμενό τους εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γενικοῦ περισσότερο παρὰ προσωπικοῦ χαρακτήρα, καὶ θὰ μπορούσαν νὰ συμπεριληφθοῦν στα πολιτικὰ τοῦ ἔργου» (G. Norlin, Εἰσαγωγή στὸ *Isocrates*, Loeb Classical Library, τ.Ι, σ. 31).

■ Ἰσοκράτης - Φίλιππος

«Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἰσοκράτης τρέφει ἀπεριόριστο θαυμασμό γιὰ τὸν Φίλιππο. Πίστευε ὅτι ἦταν ἐγκάρδιος φίλος τῶν Ἀθηνῶν καὶ προέτρεπε συνεχῶς τοὺς Ἀθηναίους νὰ καλλιεργήσουν φιλικὰς σχέσεις μαζί του. Τὸν θεωροῦσε γνήσιο Ἕλληνα, ἀπόγονο τοῦ Ἡρακλή, ἓναν ἄνθρωπο πὺ διέθε-

τε μόρφωση και ευρύτερη καλλιέργεια, αγαπούσε την Ελλάδα και εμφορούνταν από υψηλές ιδέες και οράματα – μια γνώμη με την οποία συμφωνούν κατά βάση εκείνοι οι ιστορικοί που οι απόψεις τους για την εποχή δεν αναπαράγουν την οπτική της Δημοσθένειας ρητορικής.» (G. Norlin, *ό.π.*, σ. 41- 42).

■ Η παράδοση για τον θάνατό του.

«Ἀπέθανε δ' ἐπὶ Χαιρώνδου ἄρχοντος μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην λυπηθεὶς διὰ τὴν ἦτταν καὶ τὴν συμφορὰν τὴν γενομένην ἐκεῖσε τοῖς Ἀθηναίοις παρὰ Φιλίππου. Ἀποκαρτερήσας δὲ ἐτελεύτησεν ὥς μὲν Δημήτριός φησιν ἑννέα ἡμέρας ὥς δὲ Ἀφαρεὺς δεκατέσσερας.» (Ἀωνόμου *Βίος Ἰσοκράτους*, 154).

Σημ: ἀποκαρτερῶ· αποθνήσκω εκουσίως δι' αστίας. Η παράδοση δεν πρέπει να έχει βάση.

Μερικές γνώμες για το έργο και τη ρητορική τέχνη του Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης δεν ήταν Δημοσθένης, είχε όμως επίγνωση των ελλείψεων του, για να αποτολμήσει την κατά μέτωπον δράση σε δημόσιες συνελεύσεις, και ποτέ δεν επιδίωξε να γίνει πολιτικός ρήτορας. Θα ήταν λοιπόν παράλογο να του προσάψουμε ευθύνες, επειδή δεν υποστήριξε τα σχέδιά του με μεθόδους, που ο ίδιος συνειδητά αρνούνταν να χρησιμοποιήσει. Ούτε με τον Πλάτωνα είχε βέβαια σχέση, όσον αφορά την εμβρίθεια της σκέψης. Από την άποψη όμως της άμεσης πολιτικής επιρροής, ο Πλάτων υστερούσε κατά πολύ σε σχέση με τον Ισοκράτη, ο οποίος πολύ ευχαρίστως θα αποδεχόταν, θεωρώντας την τιμητική, τη θέση που του έδινε ο αντίπαλός του «ανάμεσα στους πολιτικούς και τους φιλοσόφους». Ήταν τιμή και καύχημα, ανάμεσα στον ρήτορα, που κατατρυχόταν με τα καθημερινά προβλήματα, και στον θεωρητικό, που απομονωνόταν στο καβούκι της αμιγούς διανόησης, να υπάρχει θέση για ένα συγγραφέα, που μόνιμο μέλημά του ήταν να προετοιμάσει την κοινή γνώμη για την αναδιοργάνωση του ελληνικού κόσμου. Σ' αυτό το πόστο ο συγγραφέας μας έμεινε πιστά αφοσιωμένος πενήντα ολόκληρα χρόνια, τα τελευταία της ζωής του.

Πριν από το 380 π.Χ. είχαν χαραχτεί αμετάκλητα οι βασικές γραμμές του σχεδίου του Ισοκράτη: συμφιλίωση και συνένωση των Ελλήνων,

κατόπιν προσανατολισμός της δράσης τους σε πόλεμο εναντίον των βαρβάρων και επάνοδος της ευημερίας στην πατρίδα. Από το 380 π.Χ. και εξής ο Ισοκράτης έρριξε το μεγαλύτερο βάρος στην προσπάθεια να προσηλυτίσει τους Έλληνες στα ιδεώδη του και να τους πείσει να δώσουν σάρκα και οστά. Δεν ήταν όμως αιθεροβάμων. Ήξερε πολύ καλά πως οι ιδέες του ήταν δυνατό να εφαρμοστούν μόνο στην περίπτωση που την πρωτοβουλία αναλάμβανε μία πόλη ή ένας αρχηγός κράτους, και ήταν συμβιβασμένος με την ανάγκη οι προτεραιότητες να μετατίθενται από το ένα μέρος του σχεδίου στο άλλο, κάτω από την επήρεια των γεγονότων και των συνθηκών, που διαμορφώνονταν κάθε φορά. Με το σκεπτικό τούτο επανερχόταν διαρκώς σε απόψεις, που είχε εκθέσει στον Πανηγυρικό, άλλοτε για να τις συγκεκριμενοποιήσει περαιτέρω και άλλοτε για να τις αναπροσαρμόσει στα νέα δεδομένα. Αρχικά ήταν ένθερμος υποστηρικτής της αθηναϊκής ηγεμονίας, από το όραμα όμως της οποίας σταδιακά στη συνέχεια απομακρύνθηκε συνειδητοποιώντας τα λάθη που διέπραξε η δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία. Ζήτησε ενίσχυση από όλους τους αρχηγούς κρατών, που θεωρούσε ικανούς να υπηρετήσουν και να φέρουν σε πέρας τους στόχους του, οι προσπάθειές του όμως έμειναν τελικά άκαρπες λόγω διάφορων αντιξοοτήτων που συνάντησαν -θάνατος του Ιάσονα, θάνατος του Διονυσίου, συνέπειες από τον πόλεμο Σπάρτης και Θήβας. Επέστρεψε τότε πάλι στην Αθήνα και μελέτησε την προοπτική της εσωτερικής αναδιοργάνωσης, χάρη στην οποία θα καλύπτονταν οι ελλείψεις, που οδήγησαν σε αδιέξοδο τις δύο προηγούμενες συμμαχίες. Όταν στο προσκήνιο παρουσιάστηκε ο Φίλιππος ως ρυθμιστής των υποθέσεων της Ελλάδας, εστίασε σ' αυτόν όλη την προσοχή του.

Από το 346 π.Χ. μέχρι τον θάνατό του, οι ελπίδες του για την υλοποίηση των σχεδίων του εξαρτώνταν άμεσα από τον Μακεδόνα βασιλιά. Ούτε τότε όμως θυσιάσε ποτέ στον βωμό του ινδάλματός του συμφέροντα της Ελλάδας και κυρίως της Αθήνας, και ακούραστα επαναλάμβανε την ανάγκη εγκαθίδρυσης ομοσπονδίας ελεύθερων κρατών. Καμιά αντίφαση δεν υπήρχε στις παραλλαγές της σκέψης του Ισοκράτη, μόνο η συνεχής αγωνία να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι περιστάσεις, ώστε να διευκολυνθεί η δρομολόγηση κάθε σημαντικού αιτήματος που περιλάμβαναν τα σχέδιά του.

Ωστόσο, το σχέδιο του Ισοκράτη δεν ακολούθησε τον δρόμο που είχε ο ίδιος φανταστεί. Αναγνωρίσαμε όμως πολλές από τις λεπτομέρειές του σε ιδέες που εκφράστηκαν ή σε ενέργειες που σημειώθηκαν τον 4ο αι. π.Χ.

Απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, το έργο του επηρέασε αμυδρά την πολιτική ζωή του ελληνικού κόσμου, πρέπει όμως να παραδεχτούμε πως ο άμεσος απόηχός του, όσο μικρής έντασης κι αν ήταν, ήταν όμως πιο σθεναρός από τον απόηχο του έργου άλλων φιλοσόφων ή ρητόρων της ίδιας εποχής. Η σχετική αποτυχία του σχεδίου του οφείλεται βέβαια κατά ένα μέρος σε ψευδαισθήσεις, που ο ίδιος έτρεφε, και στην έλλειψη πρακτικού πνεύματος, που τον διέκρινε, σίγουρα όμως προκλήθηκε και από εξωτερικά γεγονότα. Τουλάχιστον το σχέδιό του δεν εξαφανίστηκε χωρίς να αφήσει πίσω του ίχνη, τη στιγμή που άλλοι ενασχολούμενοι με την πολιτική, διαγράφτηκαν εντελώς από τη μνήμη της γενιάς τους και της επόμενης. Ο Ίσοκράτης, πιστεύουμε, κατείχε ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους συγχρόνους του. Οι άλλοι είτε εξέφραζαν ιδέες που αντανακλούσαν άτονα τις όψεις της πρακτικής ζωής, είτε προέβαλλαν σχέδια, των οποίων η βαθεία προέλευση και τα πραγματικά κίνητρα μας διαφεύγουν. Μόνο στην περίπτωση του Ίσοκράτη οι ιδέες συγκρότησαν πλήρες και σαφές σχέδιο και ταυτόχρονα επενέργησαν στην κοινή γνώμη. Για τον λόγο τούτο είναι σημαντική για μας σήμερα η μαρτυρία του, προκειμένου να συλλάβουμε τα ιδεολογικά ρεύματα, που συντέλεσαν στην αναδιάρθρωση του ελληνικού κόσμου την εποχή από το 400 π.Χ. μέχρι το 330 π.Χ.

(G. Mathieu Οι πολιτικές ιδέες του Ίσοκράτη, σ. 331-333)

Ο Ίσοκράτης προσπάθησε -ο μόνος, ως φαίνεται, που αγωνίστηκε σθεναρά- να δείξει γιατί η Ρητορική μπορεί να καταταγεί ανάμεσα στις βασικές Τέχνες, γιατί μπορεί να γίνει ένα μέσο εκπαιδεύσεως και γιατί είναι δυνατόν να σχηματισθεί ένα σύστημα πλήρες που να καλύπτει μια απαίτηση του ανθρώπου: «πώς να ζει κανείς καλά μέσα στην Κοινωνία και να κερδίζει την εκτίμηση των άλλων, όντας καλός πολίτης». Αυτή ήταν ή Φιλοσοφία του.

Ο Ίσοκράτης έπρεπε να αντιμετωπίσει τεράστιες δυσκολίες. Ο «ρήτωρ», ο ομιλητής, ήταν ένας άνθρωπος -όπως πίστευαν εκείνη την εποχή- ικανός -εάν ήθελε- να οδηγήσει με πολλούς τρόπους, βασισμένους στην κατάλληλη χρήση του γλωσσικού οργάνου και των νοητικών σχημάτων, το ακροατήριό του ή τους αναγνώστες του στην απάτη· επομένως στο πώς να αποφεύγουν την αλήθεια. Αυτό είχε επανειλημμένως λεχθεί στο παρελθόν και το ήξερε ο Ίσοκράτης καλά. Εξ άλλου η φιλοσοφία και ιδιαίτερα η Πλατωνική όρισε την αλήθεια κατά τρόπο ιδανικό, την έκανε ιδέα, δυσπρόσιτη σαν έννοια για το πολύ κοινό. Επίσης εξαπέλυσε

επίθεση κατά των παραπλανητικών μεθόδων που χρησιμοποιούσε η Ρητορική σαν εκπαιδευτικό μέσον. Ο Ισοκράτης προσπάθησε με κόπο να δείξει ότι η πραγματική Ρητορική δεν ήταν «ανήθικη απασχόληση», αλλά Τέχνη με μορφή και περιεχόμενο.

Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ο Ισοκράτης -όπως και ο Πλάτων από την σκοπιά του- ενδιαφέρθηκε για την αλήθεια, για την έννοιά της, όπως ο ίδιος την αντιλαμβανόταν, που δεν απείχε πολύ από την κοινή έννοια και που ο κάθε πολίτης των Αθηνών ε γνώριζε. Κύριο μέλημα του Ισοκράτους ήταν να ασκήσει κριτική για την κακή συμπεριφορά των ρητόρων ως επαγγελματιών και να καυτηριάσει τις κακές μεθόδους που συντέλεσαν στην μείωση της Ρητορικής στη συνείδηση των ανθρώπων. Επομένως οι κακοί ρήτορες δεν έδειχναν σεβασμό, αλλά περιφρόνηση στην αλήθεια. Τούτο ήταν απαράδεκτο για τον Ισοκράτη, που ήθελε να είναι ο εκπρόσωπος της γνήσιας Ρητορικής Τέχνης.

(Νικ. Δ. Δημητριάδης, *Ανατομία της Ρητορικής*, σελ. 76-77)

Λίγα λόγια τώρα για το ύφος του Ισοκράτη. Τα κείμενά του εκπροσωπούν τον αττικό πεζό λόγο στην πιο περίτεχνη μορφή του. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς (περί συνθ. όνομ. 23) παρομοιάζει το λόγο αυτό με σφιχτούφασμένο ρούχο ή με ζωγραφιά όπου τα φωτεινά χρώματα αναμειγνύονται πολύ έντεχνα με τα σκούρα.

Πραγματικά, φαίνεται πως ο Ισοκράτης πρόσεχε πολύ τη διατύπωσή του, περισσότερο από κάθε άλλον Έλληνα συγγραφέα. Απέφευγε τόσο πολύ τη χασμωδία, ώστε ο Διονύσιος δεν μπόρεσε να βρει ούτε μια μέσα σ' ολόκληρο τον Άρεοπαγитικό. Ήταν επίσης πολύ προσεκτικός και στην έκθλιψη των βραχέων φωνηέντων και στην κράση. Ακόμα απέφευγε την κακοφωνία που προκαλείται από την επανάληψη όμοιων συλλαβών σε αλληλέγγυες λέξεις ή από το συνδυασμό γραμμάτων που είναι δύσκολα στην προφορά. Αυτά όλα τα πετυχαίνει χωρίς να διαταράσσει τη φυσική σειρά των λέξεων μέσα στην πρόταση. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του ύφους του Ισοκράτη είναι η σημασία που δίνει ο ρήτορας στο ρυθμό. Μολονότι αποφεύγει τα ποιητικά μέτρα, πίστευε ότι ο πεζός λόγος πρέπει να έχει ρυθμό. Γι' αυτό σε πολλά σημεία χρησιμοποιεί το συνδυασμό τροχαίων και ιάμβων.

Αλλά το κυριότερο χαρακτηριστικό του Ισοκράτη είναι οι καλλιτεχνικές, περίπλοκες και πολυδουλεμένες περίοδοι. Η περίοδος του Ισοκράτη δίνει την ιδέα ενός ιπποδρόμου, όπου οι ιδέες, σαν τα άλογα, αρχίζουν από

ένα συγκεκριμένο σημείο και δε σταματούν την πορεία τους, αν δεν ολοκληρώσουν τον κύκλο και επιστρέψουν στο σημείο της αφετηρίας τους. Σε μια περίοδο η κύρια ιδέα επιτρέπεται να ακολουθείται από άλλες, αλλά όχι να υποκατασταθεί από αυτές, γιατί η πρόταση φτάνει στην ολοκλήρωσή της μόνο, όταν το νόημα της κύριας ιδέας συμπληρωθεί. Αυτό το είδος της δομής της περιόδου διευκολύνεται πολύ με τις αντιθέσεις, είτε ουσιαστικές είτε πλασματικές (μέν... δέ). Έτσι η περίοδος τραβάει πολύ σε μάκρος και πολλές φορές δίνει την εντύπωση ότι έχει ξεφύγει από τον έλεγχο του ρήτορα. Πράγματι ο Ίσοκράτης **θυσιάζει τη σαφήνεια για χάρη της μορφής και γίνεται μονότονος**. Το λεξιλόγιό του όμως είναι καθαρό, σχεδόν όσο και του Λυσία. Γενικά ο Ίσοκράτης είναι ο εκπρόσωπος του μέσου ύφους. Χωρίς αυτόν δε θα είχε υπάρξει ο Δημοσθένης.

(Βασ. Θ. Θεοδωρακόπουλος,

Εισαγωγή στην Αττική Ρητορεία, σελ. 54-55)

Η «γλαφυρή αρμονία» δε φροντίζει η κάθε λέξη της να ξεχωρίζει νοηματικά ούτε από άποψη προσωδίας να κυριαρχούν οι μακρές συλλαβές, γιατί δε συμπαθεί τους αργούς και σταθερούς ρυθμούς· της αρέσουν οι γρήγοροι ρυθμοί, η γοργή κίνηση και η ρέουσα αλληλουχία των λέξεων· θέλει τα διάφορα «μόρια» του λόγου να συσφίγγονται μεταξύ τους και να συνυφαίνονται έτσι, που από άποψη νοηματική να φαίνονται ότι αποτελούν μια ενότητα, μια λέξη. Σ' αυτό συντελεί και το γεγονός ότι από αρμονική άποψη τα διάφορα «μόρια» είναι ενωμένα μεταξύ τους και δεν αφήνουν να μεσολαβήσει ανάμεσά τους κανένας αισθητός χρόνος· μοιάζουν σαν τα σφιχτούφασμένα ρούχα ή σαν τις ζωγραφίες, όπου τα φωτεινά χρώματα αναμειγνύονται με τα σκούρα κατά τρόπο αρμονικό. Προτιμάει επίσης τις ευφωνικές λέξεις, εκείνες που προφέρονται άνετα και χωρίς συγκρούσεις στην προφορά ή τη συνεκφορά των φθόγγων, εκείνες που δεν έχουν τραχείες συλλαβές και αντιχτυπήματα. Εξάλλου θέλει τα «κῶλα» να είναι αρμονικά συνυφασμένα μεταξύ τους, να έχουν μέτριο μήκος και να καταλήγουν με φυσικότητα σε περίοδο, η οποία έχει τόσο μήκος όσο μπορεί να αντέξει να απαγγείλει άνετα ένας άνθρωπος με μια αναπνοή. Από τους ρυθμούς προτιμάει τους μέσους και τους βραχείς και επιδιώκει οι καταλήξεις των περιόδων να είναι εύρυθμες. Από τα σχήματα αποφεύγει τα αρχαιοπρεπή, τα βαρύγδουπα και τα εντυπωσιακά· προτιμάει τα απαλά, τα κολακευτικά και τα απατηλά. Εκπρόσωποι της «γλαφυρής αρμονίας» είναι ο Ησίοδος, η Σαπφώ, ο Αναχρέων, ο Σιμωνίδης, ο Ευριπίδης και ο Ίσοκράτης.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 100-101)

Η «γλαφυρή αρμονία» δεν επιδιώκει η κάθε λέξη της να έχει ξεχωριστή θέση μέσα στην πρόταση. Ο αργός και σταθερός ρυθμός δεν της ταιριάζει. Αγαπάει περισσότερο την κίνηση και τη ζωντανή ροή της γλώσσας. Θέλει η δύναμη του λόγου να προέρχεται από τη συνολική εντύπωση που παρέχουν όλα μαζί τα στοιχεία του. Επίσης επιδιώκει τη μουσικότητα, τη λειότητα και την απαλότητα στον ήχο, ενώ επιζητεί κάθε νόημα να κλείνεται κυκλικά σε περίοδο. Εξάλλου τα σχήματα που χρησιμοποιεί δεν πρέπει να είναι αρχαιοπρεπή ή εντυπωσιακά ή να τα χαρακτηρίζει τραχύτητα· προτιμάει να είναι πλούσια και αισθησιακά και να έχουν έντονα τα στοιχεία της ψευδαίσθησης.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 119)

Τα αντίθετα, όμως, τα πολυσύνδετα, που τα συνηθίζουν ο Ισοκράτης και οι μαθητές του, καταστρέφουν την εναγώνια ορμή του πάθους, όπως συμβαίνει με τους δρομείς, που, όταν τους συνδέσεις μεταξύ τους, χάνουν τη φόρα τους.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 105)

Α' ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΕΥΒΟΥΛΟΣ. ΟΙ ΠΟΡΟΙ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ*

Γιὰ τὸν Εὐβουλο δὲν ξέρουμε πολλὰ πράγματα. Ἡ οἰκογένειά του καὶ οἱ πρόγονοί του μᾶς εἶναι ἄγνωστοι. Οἱ φίλοι του τὸν ἐκτιμοῦσαν πολὺ καὶ οἱ ἀντίπαλοί του τὸν σέβονταν. Ὅταν τὸν ἐξέλεξαν προϊστάμενο τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν τεταγμένων ἔδωσε στὸ ἀξίωμα αὐτὸ μεγάλες προεκτάσεις καὶ πῆρε οὐσιαστικὰ στὰ χέρια του τὸ τιμὸνι τῆς πόλης. Δὲν ξέρουμε τίς ἰδέες του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ διατηρηθεῖ ἡ εἰρήνη, ἀλλὰ ἔχουμε τὴν τύχη νὰ κατέχουμε ὀρισμένα κείμενα πού, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν προέρχονται ἅμεσα ἀπὸ τὸ περιβάλλον του καὶ δὲν τὰ ἐνέπνευσε ὁ ἴδιος, ὥστόσο μαρτυροῦν γιὰ τὰ θέματα πού τὸν ἀπασχολοῦσαν.

Τὸ πρῶτο καὶ τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι τὸ μικρὸ ἐγγχειρίδιο πού ἀποδίδεται στὸν Ξενοφῶντα καὶ ἔχει τὸν τίτλο Πόροι. Κατὰ καιροὺς ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀμφιβολίες ἂν πρόκειται γιὰ αὐθεντικὸ ἔργο τοῦ ἀθηναίου ἱστορικοῦ, ἀλλὰ ὅλα δείχνουν ὅτι πραγματικὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτόν. Ὁ Ξενοφῶν, ἐξόριστος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐπειδὴ πολέμησε μὲ τὸ μέρος τῶν Σπαρτιατῶν στὸν κορινθιακὸ πόλεμο, μπόρεσε νὰ ἐπιστρέψει στὴν πόλη ὅταν ὁ Εὐβουλος ἀνέλαβε τίς εὐθύνες τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς. Ἡ παράδοση μάλιστα λέει ὅτι ὁ Εὐβουλος προκάλεσε τὸ ψήφισμα πού ἐπέτρεψε στὸ συγγραφέα νὰ ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα του καὶ νὰ ἀνακτήσει τὰ πολιτικά του δικαιώματα. Ὁ Ξενοφῶν δείχνει σὲ ὅλο τὸ ἔργο του ἐξαιρετικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα, τόσο ὥστε νὰ τὰ εἰσάγει σὲ ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος πού θὰ ἔλεγε κανεῖς ὅτι εἶναι τὸ λιγότερο κατάλληλο νὰ τὰ δεχτεῖ, στὸν σωκρατικὸ διάλογο. Ἀπόδειξη ὁ Οἰκονομικὸς καὶ μερικὰ χωρία τῶν Ἀπομνημονευμάτων. Ὁ ἴδιος δίνει στὴν Κύρου Παιδεία μιὰ ἀνάλυση τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας, πού οἱ οἰκονομολόγοι, καὶ πρῶτος πρῶτος ὁ Μάρξ, δὲν παρалаίπουν ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα νὰ τὴν ἀναφέρουν.

Στοὺς Πόρους ὁ Ξενοφῶν ἔχει σκοπὸ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ Ἀθήνα μπορεῖ νὰ ζήσει μόνο μὲ τὰ δικά της ἔσοδα, ὅποτε δὲν χρειάζεται νὰ ἐκμεταλλεύεται τοὺς συμμάχους της: «Ἐπειδὴ», γράφει στὴν εἰσαγωγή, «μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πού κυβέρνησαν στὴν Ἀθήνα ἔλεγαν ὅτι βέβαια τὸ δίκιο τοὺς εἶναι γνωστό, τὸ ἴδιο ὅσο καὶ σὲ κάθε ἄλλον ἄνθρωπο, ὅμως ἡ φτώχεια τοῦ πλῆθους τῶν Ἀθηναίων τοὺς ἀναγκάζει νὰ φανοῦν κάπως ἄδικοι ἀπέναντι

*Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀναφέρεται στις ἀπόψεις τοῦ Ξενοφῶντα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάρθωσις τῆς Ἀθήνας καὶ τὴν εἰρήνη.

στις άλλες πόλεις, γι' αυτό δοκίμασα να εξετάσω, ἂν δὲν θὰ ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο δυνατό οἱ πολῖτες νὰ τρέφονται, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιὸ δίκαιο, ἀπὸ τῆ δικῆ τους χώρα. Ἐχῶ της γνώμη πῶς, ἂν γινόταν αὐτό, θὰ ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν πόλιν τόσο γιὰ τὴν φτώχεια τους, ὅσο καὶ γιὰ τὴν δυσπιστία πού δείχνουν ἀπέναντί τους οἱ ἄλλοι Ἕλληνες (1,1). Ὁ Ξενοφῶν ἐξετάζει στὴ συνέχεια τίς πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς πού, ἂν χρησιμοποιηθοῦν σωστά, δίνουν τὴν δυνατότητα στοὺς Ἀθηναίους νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν συμμάχων. Σὲ πρώτη σειρά βάζει τοὺς φυσικοὺς πόρους, τὴ γῆ, τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑπέδαφος. Δὲν ἐπιμένει πολὺ στὴ γῆ, γιατί τὸ θέμα αὐτὸ τὸ ἔχει ἀναπτύξει διεξοδικὰ στὸν Οἰκονομικό. Ὅσο γιὰ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑπέδαφος, περιορίζεται μόνο νὰ θυμίσει τὴν ὑπαρξή τους. Ἀμέσως ἔπειτα μελετᾷ τίς πηγὲς πλούτου πού προσφέρει στὴν Ἀθήνα ἡ γεωγραφικὴ της θέση. Ἡ Ἀθήνα εἶναι τὸ σταυροδρόμι γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ Αἰγαίου. Οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ πάρουν ὅλα τὰ κατὰλληλα μέτρα γιὰ νὰ προσελκύσουν τοὺς ξένους ἐμπόρους. Αὐτοί, ἂν ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα ἢ στὸν Πειραιά, θὰ ἀποτελέσουν πηγὴ πλούτου γιὰ τὴν πόλιν, ἀφοῦ ὡς μέτοικοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν τὴν εἰσφορά, νὰ ὑπηρετοῦν ὡς στρατιῶτες, καὶ ἀκόμη νὰ πληρώνουν φόρο διαμονῆς. Γιὰ νὰ τοὺς προσελκύσουν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς παραχωρήσουν ὁρισμένες ἀπὸ τίς τιμητικὲς διακρίσεις τῶν ἀθηναίων πολιτῶν, ὅπως τὸ δικαίωμα νὰ ὑπηρετοῦν στὸ ἵππικό, καὶ νὰ καταργήσουν μερικὲς ταπεινωτικὲς διαδικασίες. Ὁ Ξενοφῶν δὲν καθορίζει ποιὲς εἶναι οἱ διατάξεις πού πρέπει νὰ καταργηθοῦν, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε εἶχε στὸ νοῦ του τὴν ὑποχρέωση κάθε μετοίκου νὰ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓναν ἀθηναῖο πολίτη ὅταν βρισκόταν ἀνακατεμένος σὲ κάποια δίκη. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐξαφανίζεται στὴν πράξη, ἂν ὅχι καὶ νομοθετικά, τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα, καὶ ὅτι τότε στὰ ἐμποροδικεῖα οἱ μέτοικοι καὶ οἱ πολῖτες παρουσιάζονται βασικά ὡς ἴσοι. Ὁ Ξενοφῶν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ζητήσῃ γιὰ τοὺς μετοίκους τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκτοῦν ἐκτάσεις γῆς, στὴν πόλιν ἢ στὸν Πειραιά, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν στὴν καλλιέργεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἶναι ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς πάνω στὴν ὁποία ἦταν κτισμένο τὸ σπίτι τους, γιατί αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ συνδεθοῦν πιὸ στενὰ μὲ τὴν πόλιν. Ὅλοι θὰ ἔβγαιναν κερδοσύμνοι: οἱ ἔμποροι, πού «ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μποροῦν νὰ φορτώσουν πλῆθος ἐμπορευμάτων ἀπὸ αὐτὰ πού χρειάζονται οἱ ἄνθρωποι· καὶ ἂν τυχὸν δὲν θέλουν νὰ ἀντισταθμίσουν τίς εἰσαγωγὰς τους μὲ ἐμπόρευμα, πάλι κέρδος τους θὰ εἶναι νὰ ἐξαγάγουν ἀθηναϊκὸ νόμισμα. Γιατί ὅπου καὶ νὰ τὸ πουλήσουν, παίρνουν περισσότερα ἀπὸ ὅσο τοὺς κόστισε ἀρχικά· καὶ οἱ Ἀθηναῖοι,

γιατί είναι φανερό ὅτι «ὅσο περισσότεροι ἔρχονται νὰ ἐγκατασταθοῦν, τόσο μεγαλύτερες θὰ εἶναι οἱ εἰσαγωγές καὶ οἱ ἐξαγωγές, τὰ φορτώματα καὶ οἱ πωλήσεις, οἱ μισθοφορές καὶ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τοὺς φόρους» (Πόροι, 3 καὶ 2-5).

Γιὰ τὸν Ξενοφῶντα ὁμως, ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε μπροστὰ στὶς πηγές πλούτου ποὺ θὰ ἀποκοτῶσε ἡ Ἀθήνα ἂν ἐκμεταλλευόταν συστηματικὰ τὰ ἀργυροφόρα μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου. Σὲ ὁλόκληρο τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῶν Πόρων ὁ ἱστορικός ἀναλύει τὸ τί θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευσή τους. Στὴν ἀρχὴ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση περιορίζεται σὲ ἓνα μικρὸ μόνο τμῆμα τῶν κοιτασμάτων. Μιὰ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση θὰ μεγάλωνε λοιπὸν σημαντικὰ τὴν ἀργυροφόρα ζώνη καὶ ἀντίστοιχα τὴν ποσότητα τοῦ διαθέσιμου ἀργύρου. Δὲν συμβαίνει μὲ τὰ χρήματα ὅ,τι μὲ τὰ ἐπιπλά: «Γιατὶ τὰ ἐπιπλά, ὅταν ἀποκτήσει κανεὶς ἀρκετὰ γιὰ τὸ σπίτι του, τὰ ἄλλα δὲν τοῦ δίνουν πρόσθετη ὠφέλεια· ὁμως χρήματα κανένας ὥς τώρα δὲν ἀπόκτησε τόσο πολλὰ, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καὶ ἄλλα. Καὶ μερικοὶ ποὺ ἔχουν πάρα πολλὰ, σκάβουν καὶ τὰ παραχώνουν ὅσα τοὺς περισσεύουν, καὶ αὐτὸ δὲν τοὺς δίνει λιγότερη χαρὰ ἀπὸ ὅση θὰ εἶχαν ἂν τὰ χρησιμοποιοῦσαν» (4, 7).

Ὁ Ξενοφῶν ἔχει λοιπὸν τὴν πρόθεση νὰ ἐκθέσει μὲ ποιὸν τρόπο ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων θὰ εἶναι πιὸ ἀποδοτικὴ γιὰ τὸ κράτος. Ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης περιμένει μιὰ πρόταση γιὰ τὴν ἄμεση ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ὁ Ξενοφῶν ἐκθέτει ἓνα σύστημα ποὺ ἀποκαλύπτει πῶς σκέφτονταν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του στὰ οἰκονομικὰ θέματα. Τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος, προτείνει, ἔχοντας ὡς παράδειγμα τοὺς ἰδιῶτες, θὰ ἀγοράσει ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ δούλων, ποὺ θὰ τοὺς μισθώνει στοὺς ἰδιῶτες ἐργολῆπτες μὲ τὴ συνηθισμένη διατίμηση τοῦ ἐνὸς ὀβολοῦ γιὰ τὴν ἐργασία μιᾶς μέρας. Ὄταν ἀποκτήσει 10.000 δούλους, τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα ποὺ θὰ εἰσπράξει ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωσή τους θὰ εἶναι ἑκατὸ τάλαντα· αὐτὸ βέβαια ἂν οἱ ἐργάτες ἀπασχοληθοῦν ὅλο τὸ χρόνο χωρὶς διακοπὴ. Ἡ πρόταση αὕτη καθαυτὴ εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶναι ἐπαναστατικὴ. Ὅπως ὁ ἰδιοκτήτης δούλων εἶναι εἰσοδηματίας καὶ ζεῖ ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν δούλων του, ἔτσι καὶ τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος θὰ γινόταν ἰδιοκτήτης δούλων καὶ θὰ εἰσέπραττε τὸ εἰσόδημα τῆς ἐργασίας τους. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ὁμως μιὰ ἀντίρρηση ποὺ σίγουρα θὰ τοῦ πρόβαλλαν, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος ἴσως νὰ μὴν μπορούσε νὰ ἐκμισθώσει ὅλους τοὺς δούλους του, ὁ Ξενοφῶν ἐξετάζει συμπληρωματικὰ μιὰ δευτέρη λύση, καὶ αὕτη φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ πρωτότυπη: τὸ ἴδιο

τὸ κράτος νὰ γίνηι ἀνάδοχος· οἱ φυλές νὰ πάρουν ἴσο ἀριθμὸ δούλων ἀπὸ τὸ κράτος, νὰ ἀναλάβουν τὴ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων, καὶ τὰ εἰσοδήματα νὰ μοιράζονται ἐξίσου σὲ ὅλους τοὺς πολίτες. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὴν πόλη, μὲ τοὺς δικούς της δούλους, δὲν θὰ σταματοῦσε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰδιωτῶν ἀναδόχων, ἀλλὰ θὰ μεγάλωνε πολὺ τὴν ἀπόδοση τῶν μεταλλείων.

Ὁ Ξενοφῶν τελειώνει τὴν ἀνάλυσή του μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι, γιὰ νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ πρόγραμμά του, σημασία εἶχε πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διατηρηθεῖ ἡ εἰρήνη. «Γιατί ποιοὶ δὲν ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς Ἀθήνας σὲ εἰρηνικὴ περίοδο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς ἐφοπλιστὲς καὶ τοὺς ἐμπόρους; Μήπως δὲν τὴ χρειάζονται ὅσοι ἔχουν περισσίο σιτάρι καὶ κρασί; Τί συμβαίνει μὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν πολὺ λάδι ἢ πολλὰ πρόβατα, καὶ τί μὲ τοὺς κεφαλαιούχους καὶ μὲ αὐτοὺς ποὺ μποροῦν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴ σοφία τους; Καὶ οἱ χειροτέχνες; Οἱ σοφιστὲς καὶ οἱ φιλόσοφοι; Οἱ ποιητές; Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ ἔργα ὅλων αὐτῶν, ἢ αὐτοὶ ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ δοῦν ἀξιόλογες ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια; Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ἀνάγκη νὰ πουλήσουν γρήγορα ἢ νὰ ἀγοράσουν, ποῦ θὰ τὸ πετύχαιναν αὐτὸ καλύτερα παρὰ στὴν Ἀθήνα;» (5, 3-4). Καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ θὰ πρόβαλλαν τὴν ἀντίρρηση ὅτι ὁ πόλεμος συμφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴν εἰρήνη στὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλης ὁ Ξενοφῶν ἀπαντᾷ: «Ἀπὸ μέρους μου δὲν ξέρω πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κριθεῖ τὸ θέμα αὐτὸ καλύτερα ἀπὸ τὸ νὰ ξαναδεῖ κανεὶς ὅσα ἔγιναν στὸ παρελθόν καὶ τί ἀντίχτυπο εἶχαν στὴν πόλη. Θὰ ἀνακαλύψει ὅτι ἀπὸ παλιά, σὲ καιροὺς εἰρήνης, ἔμπαιναν πάρα πολλὰ χρήματα στὴν πόλη, καὶ ὅτι ὅλα αὐτὰ καταξοδεύονταν σὲ καιροὺς πολέμου. Ἀκόμη θὰ καταλάβει, ἂν ἐξετάσει, ὅτι καὶ στοὺς σημερινούς καιροὺς πολλὰ ἔσοδα χάθηκαν ἐξαιτίας τοῦ πολέμου, καὶ ἄλλα καταξοδεύτηκαν σὲ λογγὴς λογγὴς ἐπιχειρήσεις· ὅταν ὅμως εἰρηνέψαμε στὴ θάλασσα, ἀβγάτισαν τὰ ἔσοδα, καὶ οἱ πολίτες μποροῦν νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ ὅ,τι θέλουν» (5, 11-12).

Εἶναι μάταιο νὰ ἀναρρωτηθοῦμε ἂν οἱ Πόροι χρησίμευσαν ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα στὸν Εὐβουλο καὶ στοὺς συνεργάτες του, ἀφοῦ δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα ἂν ὑπῆρχαν δεσμοὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν Ξενοφῶνα. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι ἡ ὁμαδικὴ ἀγορὰ δούλων ἀπὸ τὴν πόλη δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ὡστόσο τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐβουλου παρουσιάζεται μιὰ ταχύρρυθμη ἀναζωογόνηση τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων, ὅπως μαρτυροῦν οἱ κατάλογοι τῶν πωλητῶν. Ἀναζωογονή-

θηκε τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα; Εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσουμε, γιατί δὲν ἔχουμε καμιά συγκεκριμένη πληροφορία γιὰ τὸν ὄγκο τῶν ἀνταλλαγῶν στὰ μέσα τοῦ αἵωνα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό ὅτι τότε συμπληρώνεται τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο καὶ γενικεύονται οἱ γρήγορες διαδικασίες πού ἐπιτρέπουν στοὺς ξένους ἐμπόρους νὰ ὑπερασπίσουν τὰ συμφέροντά τους στὰ ἀθηναϊκὰ δικαστήρια. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μόνο ἀπὸ τὸ δεύτερο μισό τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. διασώζονται πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀθήνα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ περιβάλλον τοῦ Εὐβουλου προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξῃ μερικὲς ἀπὸ τίς προτάσεις πού περιέχονται στοὺς Πόρους.

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

Ἔνας ἄλλος συγγραφέας τῆς ἐποχῆς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τί ἐπιδίωκε ὁ Εὐβουλος καὶ οἱ συνεργάτες του. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰσοκράτη, δάσκαλο τῆς ρητορικῆς καὶ στενὸ φίλο πολλῶν ἀθηναίων πολιτικῶν. Ἄν καὶ ὁ ἴδιος παρέμεινε στὸ περιθώριο τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ἀθήνας, δὲν ἔπαψε ποτὲ στοὺς λόγους του —πού δὲν ἦταν λόγοι πραγματικοί, ἀλλὰ ρητορικὰ ὑποδείγματα γιὰ τοὺς μαθητές του— νὰ σχολιάζει τὰ γεγονότα καὶ τὴν κατάσταση τῆς ἐποχῆς του. Γύρω στὸ 356 λοιπόν, δηλαδὴ τότε πού ὁ Εὐβουλος, ὡς προϊστάμενος τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν τεταγμένων, κατεύθυνε τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἕνα λόγο πού καὶ μόνο ὁ τίτλος του ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὁλόκληρο πρόγραμμα, ἀφοῦ τὸν ἐπιγράφει Περὶ εἰρήνης. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸν ἔγραψε λίγο πρὶν ἢ μάχη στὰ Ἑμβάτα ἀναγκάσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου ὁ Ἰσοκράτης ἐκθέτει τὸ πολιτικὸ του πιστεύω μὲ τρόπο πού θυμίζει πολὺ ἔντονα τὸ προοίμιο τῆς πραγματείας τοῦ Ξενοφώντα.

Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως εἶναι λιγότερο ἀκριβὴς ἀπὸ τὸν Ξενοφώντα ὅταν μιλά γιὰ τοὺς πόρους πού θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσει στὴν πόλιν ἢ ἐπιστροφή στὴν εἰρήνη. Ἀντίθετα εἶναι πιὸ ἀναλυτικὸς σχετικὰ μὲ τὰ μειονεκτήματα πού συνεπάγεται ὁ πόλεμος, τίς εἰσφορὲς καὶ τὴν τριηραρχία. Αὐτὰ ἦταν πού καταπονοῦσαν σκληρὰ τοὺς πολίτες, καὶ ὁ Ἰσοκράτης δὲν κάνει ἐδῶ ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράζει τὴ δυσἀρέσκειά τους. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν παλιὸ ἀρχοντικὸ πλοῦτο καὶ τὸν πιὸ πρόσφατο, πού ἀποκτήθηκε μὲ κάποια βιοτεχνικὴ ἀπασχόληση, ἔχει ἐξαφανιστεῖ, καὶ ὅλοι μαζί οἱ πλούσιοι ἀντιδροῦν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα στὴν ἡμερία-

λιστική πολιτική, γιατί αυτοί σηκώνουν όλο το βάρος. Αυτά μās βοηθοῦν νὰ μαντέψουμε μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἰσοκράτη σὲ ποιά στοιχεῖα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας στηριζόταν ὁ Εὐβουλος: ἦταν οἱ πλούσιοι, οἱ κτηματίες, αὐτοὶ οἱ χίλιοι διακόσιοι περίπου πολῖτες ποὺ κατέβαλλαν στὴν πόλη εἰσφορὰ καί, ὁργανωμένοι στὶς τριηραρχικὲς συμμορίες ποὺ εἶχαν πρόσφατα δημιουργηθεῖ, εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξοπλίσουν τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἦταν ἐχθροὶ τῆς δημοκρατίας. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχαν συνείδηση τοῦ βάρους τοῦ πολέμου, ποὺ γινόταν ὅλο καὶ μεγαλύτερο, ἤθελαν νὰ δοῦν τὴν Ἀθήνα νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἡγεμονία καὶ τὰ ὑλικά πλεονεκτήματα ποὺ τῆς εξασφάλιζε, γιὰ νὰ προσπαθήσει νὰ ζήσει ἀπὸ τίς δικές της πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ὁδηγεῖ στὴν ἀναζήτηση τῶν μέσων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν αὔξηση τῶν ἀθηναϊκῶν πόρων, καὶ θεμελιώνει μιὰ νοοτροπία ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε «οἰκονομική», ἃν καὶ βέβαια ἡ «οἰκονομία» χαρακτηρίζεται ἀκόμη, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ ἓναν πολὺ ἀπλοϊκὸ ἐμπειρισμό. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνεται μιὰ σημαντικὴ στροφή στὴν ἱστορία τῆς πόλης, ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὁδηγήσει σὲ σημαντικοὺς μετασχηματισμοὺς, ἃν δὲν μεσολαβοῦσε, ἐμπόδιο, στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀθήνας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως.

CLAUDE MOSSÉ

ΑΘΗΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

(Ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 1983) σ.σ. 148-153

Ἐκεῖνοι τοίνυν, οἷς οὐκ ἐχαρίζονθ' οἱ λέγοντες οὐδ' ἐφίλουν αὐτοὺς ὥσπερ ὑμᾶς οὗτοι νῦν, πέντε μὲν καὶ τετταράκοντ' ἔτη τῶν Ἑλλήνων ἤρξαν ἐκόντων, πλείω δ' ἢ μύρια τέλαντ' εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνήγαγον, ὑπήκουε δ' ὁ αὐτήν τὴν χώραν ἔχων αὐτοῖς βασιλεὺς, ὥσπερ ἐστὶ προσῆκον θάρβαρον Ἑλλήσι, πολλὰ δὲ καὶ καλὰ καὶ πεζῇ καὶ ναυμαχοῦντες ἔστησαν τρόπαι' αὐτοὶ στρατευόμενοι, μόνον δ' ἀνθρώπων κρείττω τὴν ἐπὶ τοῖς ἔργοις δόξαν τῶν φθονούτων κατέλιπον.

(Δημ. Ὀλυνθιακός Γ' §24)

Χάρης δὲ παραλαβὼν παντὸς τοῦ στόλου τὴν ἡγεμονίαν καὶ σπεύδων

τῆς δαπάνης ἀπαλλάξει τοὺς Ἀθηναίους ἐπεχείρησε πράξει παραβόλῳ. Ἀρταβάζου γὰρ ἀποστάντος ἀπὸ τοῦ βασιλέως καὶ μέλλοντος ὀλίγοις στρατιώταις πρὸς τοὺς σατράπας διαγωνίζεσθαι μυριάδας ἑπτὰ στρατιωτῶν ἔχοντας, συμμαχήσαντος αὐτῷ Χάρητος πάσῃ τῇ δυνάμει καὶ νικήσαντος τὴν τοῦ βασιλέως δύναμιν, ὁ μὲν Ἀρτάβαζος ἀποδιδούς τῆς εὐεργεσίας χάριτας ἐδωρήσατο πλῆθος χρημάτων, ἐξ ὧν δυνατόν ἦν πᾶσαν τὴν δύναμιν ὀψωνιάζεσθαι, οἱ δ' Ἀθηναῖοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεδέξαντο τὴν πράξιν τοῦ Χάρητος, ὕστερον δὲ τοῦ βασιλέως πρέσβεις ἀποστείλαντος καὶ κατηγοροῦντος τοῦ Χάρητος τὴν ἐναντίαν ἔσχον γνώμην· διεδόθη γὰρ λόγος ὅτι τοῖς πολεμίοις τῶν Ἀθηναίων βασιλεὺς ἐπηγγείλατο τριακοσαίας ναυσὶ συγκαταπολεμήσειν τοὺς Ἀθηναίους. ταῦτ' οὖν ὁ δῆμος εὐλαβηθεὶς ἔκρινε καταλύσασθαι τὸν πρὸς τοὺς ἀφεστηκότας πόλεμον· εὐρῶν δὲ κακείνους ἐπιθυμοῦντας τῆς εἰρήνης ῥαδίως πρὸς αὐτοὺς διελύσατο.

Ὁ μὲν οὖν συμμαχικὸς ὀνομασθεὶς πόλεμος τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος, διαμείνας ἔτη τέτταρα.

(Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 22)

Τὴν επικράτηση τῶν φαύλων στηλιτεύει ὁ Ἀριστοφάνης διακωμωδώντας τὴν ἐκλογὴν ὡς δημαγωγοῦ τοῦ λυχνοποιοῦ Ὑπέρβολου, ἀνθρώπου μοχθηροῦ, τὸν ὁποῖον σκότωσαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 411 π.Χ. (βλ. Θουκ. VIII 73)

«ΤΡΥΓΑΙΟΣ

Εὐδουλότεροι γενησόμεσθα.

ΕΡΜΗΣ

Τίνι τρόπῳ;

ΤΡΥΓΑΙΟΣ

Ὅτι τυγχάνει λυχνοποιὸς ὢν. Πρὸ τοῦ μὲν οὖν

ἐψηλαφῶμεν ἐν σκότῳ τὰ πράγματα,

νυνὶ δ' ἅπαντα πρὸς λύχνον βουλευόμεν.»

(Ἀριστοφ. Εἰρήνη 689-692)

Τὸ 421 π.Χ. ὁ Ἀριστοφάνης καλεῖ ὅλες τις παραγωγικὲς τάξεις τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐργασθoύν πρὸς ἐπαναφορὰ τῆς πολυπόθητης Εἰρήνης.

Τρ. Νῦν ἔστιν ἡμῖν, ὦνδρες Ἕλληνες, καλὸν

ἀπαλλαγεῖσι πραγμάτων τε καὶ μαχῶν
 ἐξελεύσαι τὴν πᾶσιν Εἰρήνην φίλην,
 πρὶν ἕτερον αὖ δοῖδυκα κωλύσαι τινα.
 Ἄλλ', ὦ γεωργοὶ κᾶμποροι καὶ τέκτονες
 καὶ δημιουργοὶ καὶ μέτοικοι καὶ ξένοι
 καὶ νησιῶται, δεῦρ, ἴτ', ὦ πάντες λείψ,
 ὡς τάχιστ' ἅμας λαβόντες καὶ μοχλοὺς καὶ σχοινία·
 νῦν γὰρ ἡμῖν ἀρπάσαι πάρεστιν ἀγαθοῦ δαίμονος.

(Ἀριστοφ. Εἰρήνη 292-300)

Ο Αριστοφάνης καυτηριάζει την αυταρχική συμπεριφορά των Αθηναίων στρατηγών προς τους συμμάχους.

«κᾶθ' οὗτοι μὲν δωροδοκοῦσιν κατὰ πεντήκοντα τάλαντα
 ἀπὸ τῶν πόλεων ἐπαπειλοῦντες τοιαυτὶ
 κᾶναφοβοῦντες·
 «δώσετε τὸν φόρον, ἢ βροντήσας τὴν πόλιν ἡμῶν
 ἀνατρέψω.»

(Ἀριστ. Σφήκες 668-672)

Ο Αριστοφάνης αναφέρεται στην επίθεση του Κλέωνα εναντίον του, γιατί «κατηγόρησε την Αθήνα ενώπιον των ξένων».

«Ἐγὼ δὲ λέξω δεινὰ μὲν, δίκαια δέ.
 Οὐ γάρ με νῦν γε διαβαλεῖ Κλέων ὅτι
 ξένων παρόντων τὴν πόλιν κακῶς λέγω.
 Αὐτοὶ γὰρ ἔσμεν οὐπὶ Ληναίῳ τ' ἀγών,
 κοῦπω ξένοι πάρειςιν· οὔτε γὰρ φόροι
 ἦκουσιν οὔτ' ἐκ τῶν πόλεων οἱ ξύμμαχοι.»

(Ἀριστ. Ἀχαρνῆς 525-530)

Ο Ισοκράτης καταδικάζει τη συμπεριφορά των Λακεδαιμονίων, όταν είχαν την ηγεμονία, και νοσταλγεί την Α' Αθηναϊκή Συμμαχία.

«Ἐὺν ἄξιον ἐνθυμηθέντας ἀγανακτῆσαι μὲν ἐπὶ τοῖς παροῦσι, ποθεῖσαι δὲ τὴν ἡγεμονίαν τὴν ἡμετέραν, μέμψασθαι δὲ Λακεδαιμονίοις, ὅτι τὴν μὲν ἀρχὴν εἰς τὸν πόλεμον κατέστησαν ὡς ἐλευθερώσοντες τοὺς Ἑλληνας, ἐπὶ δὲ τελευτῇς οὕτω πολλοὺς αὐτῶν ἐκδότους ἐποίησαν,

καὶ τῆς μὲν ἡμετέρας πόλεως τοὺς Ἴωνας ἀπέστησαν, ἐξ ἧς ἀπώκησαν καὶ δι' ἣν πολλάκις ἐσώθησαν, τοῖς δὲ βαρβάροις αὐτοὺς ἐξέδοσαν, ὧν ἀκόντων τὴν χώραν ἔχουσι καὶ πρὸς οὓς οὐδὲ πώποτ' ἐπαύσαντο πολεμοῦντες.»

(Ἰσοκρ. Πανηγυρικός 122)

Ἡ ευσέβεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ οἱ ἄλλες ἀρετὲς οδηγοῦν στὴν ευημερία.

«Ἐπειτα κάκειν' ἄτοπον, εἰ λέληθεν αὐτούς, ὅτι τὰ περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβοῦμεν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσκοῦμεν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἐπιτηδεύομεν, οὐχ ἵνα τῶν ἄλλων ἔλαττον ἔχωμεν, ἀλλ' ὅπως ἂν ὡς μετὰ πλείστων ἀγαθῶν τὸν βίον διάγωμεν. Ὡστ' οὐ κατηγορητέον τῶν πραγμάτων τούτων ἐστίν, μεθ' ὧν ἂν τις μετ' ἀρετῆς πλεονεκτήσῃεν, ἀλλὰ τῶν ἀνθρώπων τῶν περὶ τὰς πράξεις ἐξαμαρτανόντων ἢ τοῖς λόγοις ἐξαπατῶντων καὶ μὴ δικαίως χρωμένων αὐτοῖς.»

(Ἰσοκρ. Νικοκλῆς 2)

Κατὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα Χίων καὶ Ῥοδίων καὶ Κώων, ἔτι δὲ Βυζαντίων διαπολεμούντων πρὸς Ἀθηναίους τὸν συμμαχικὸν πόλεμον ἀμφοτέροι μεγάλας παρασκευὰς ἐποιοῦντο, βουλόμενοι ναυμαχίᾳ κρῖναι τὸν πόλεμον. Ἀθηναῖοι δὲ Χάρητα μὲν μετὰ νεῶν ἐξήκοντα προαπεσταλκότες ἦσαν ἐν τοῖς ἄνω καιροῖς, τότε δὲ ἄλλας ἐξήκοντα πληρώσαντες καὶ στρατηγούς ἐπιστήσαντες τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν πολιτῶν, Ἰφικράτην καὶ Τιμόθεον, ἐξαπέστειλαν κοινῇ μετὰ Χάρητος διαπολεμεῖν τοῖς ἀφεσθηκόσι τῶν συμμάχων. οἱ δὲ Χῖοι καὶ Ῥόδιοι καὶ Βυζάντιοι μετὰ τῶν συμμάχων ἑκατὸν ναῦς πληρώσαντες Ἰμβρον μὲν καὶ Λῆμνον οὖσας Ἀθηναίων ἐπόρθησαν, ἐπὶ δὲ Σάμον πολλῇ δυνάμει στρατεύσαντες τὴν μὲν χώραν ἐδήλωσαν, τὴν δὲ πόλιν ἐπολιόρκουν κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν· πολλὰς δὲ καὶ ἄλλας νήσους οὖσας ὑπ' Ἀθηναίους κακοποιήσαντες χρήματα ἤθροισαν εἰς τὰς τοῦ πολέμου χρείας. οἱ δὲ τῶν Ἀθηναίων στρατηγοὶ πάντες ἀθροισθέντες τὸ μὲν πρῶτον ἐπεβάλλοντο πολιορκῆσαι τὴν τῶν Βυζαντίων πόλιν, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Χίων καὶ τῶν συμμάχων τὴν μὲν πολιορκίαν τῆς Σάμου λυσάντων, ἐπὶ δὲ τὴν βοήθειαν τοῖς Βυζαντίοις τρεπομένων συνηθροίσθησαν πάντες οἱ στόλοι περὶ τὸν Ἑλλησποντον, μελλούσης δὲ γίνεσθαι τῆς ναυμαχίας μέγας ἄνεμος ἐπιπεσὼν διεκώλυσεν αὐτῶν τὴν προαίρεσιν. τοῦ δὲ Χάρητος παρὰ φύσιν βουλομένου ναυμαχεῖν καὶ τῶν περὶ τὸν Ἰφικράτην καὶ Τιμό-

θεον ἐναντιουμένων διὰ τὸ μέγεθος τοῦ κλύδωνος ὁ μὲν Χάρης ἐπιμαρτυρόμενος τοὺς στρατιώτας διέβαλε τοὺς συνάρχοντας ὡς προδότας καὶ πρὸς τὸν δῆμον ἔγραψε περὶ αὐτῶν ὡς ἐγκαταλελοιπότην ἐκουσίως τὴν ναυμαχίαν, οἱ δ' Ἀθηναῖοι παροξυνθέντες καὶ κρίσιν τῷ Ἴφικράτει καὶ Τιμοθέῳ προθέντες ἐζημίωσαν αὐτοὺς πολλοῖς ταλάντοις καὶ τῆς στρατηγίας ἀπέστησαν.

(Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 21)

Θαυμάζω δὲ τῶν τε πρεσβυτέρων, εἰ μηκέτι μνημονεύουσι, καὶ τῶν νεωτέρων, εἰ μηδενὸς ἀκηκόασιν, ὅτι διὰ μὲν τοὺς παραινοῦντας ἀντέχεσθαι τῆς εἰρήνης οὐδὲν πώποτε κακὸν ἐπάθομεν, διὰ δὲ τοὺς ῥαδίως τὸν πόλεμον αἰρουμένους πολλὰς ἤδη καὶ μεγάλας συμφοραῖς περιεπέσομεν. ὣν ἡμεῖς οὐδεμίαν ποιούμεθα μνείαν, ἀλλ' ἐτοιμῶς ἔχομεν, μηδὲν εἰς τοῦμπροσθεν ἡμῖν αὐτοῖς πράττοντες, τριήρεις πληροῦν καὶ χρημάτων εἰσφοράς ποιεῖσθαι καὶ βοηθεῖν καὶ πολεμεῖν οἷς ἂν τύχωμεν, ὥσπερ ἐν ἀλλοτρίᾳ τῇ πόλει κινδυνεύοντες. τούτων δ' αἰτίον ἐστίν, ὅτι, προσήκον ὑμᾶς ὁμοίως ὑπὲρ τῶν κοινῶν ὥσπερ ὑπὲρ τῶν ἰδίων σπουδάζειν, οὐ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχετε περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ὅταν μὲν ὑπὲρ τῶν ἰδίων βουλευῆσθε, ζητεῖτε συμβούλους τοὺς ἄμεινον φρονούντας ὑμῶν αὐτῶν, ὅταν δ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐκκλησιάζητε, τοῖς μὲν τοιούτοις ἀπιστεῖτε καὶ φθονεῖτε, τοὺς δὲ πονηροτάτους τῶν ἐπὶ τὸ βῆμα παριόντων ἀσχεῖτε καὶ νομίζετε δημοτικωτέρους εἶναι τοὺς μεθύοντας τῶν νηφόντων καὶ τοὺς νοῦν οὐκ ἔχοντας τῶν εὖ φρονούντων καὶ τοὺς τὰ τῆς πόλεως διανεμομένους τῶν ἐκ τῆς ἰδίας οὐσίας ὑμῖν λειτουργούντων. ὥστ' ἄξιον θαυμάζειν, εἴ τις ἐλπίζει τὴν πόλιν τοιούτοις συμβούλοις χρωμένην ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδύσειν.

(Ἰσοκρ. Περὶ εἰρήνης §§12-13)

Εἰς τοῦτο γὰρ τινες ἀνοίας ἐληλύθασιν, ὥσθ' ὑπειλήφασιν τὴν μὲν ἀδικίαν ἐπονείδιστον μὲν εἶναι, κερδαλέαν δὲ καὶ πρὸς τὸν βίον τὸν καθ' ἡμέραν συμφέρουσαν, τὴν δὲ δικαιοσύνην εὐδόκιμον μὲν, ἀλυσιτελῆ δὲ καὶ μᾶλλον δυναμένην τοὺς ἄλλους ὠφελεῖν ἢ τοὺς ἔχοντας αὐτήν, κακῶς εἰδότες ὡς οὔτε πρὸς χρηματισμὸν οὔτε πρὸς δόξαν οὔτε πρὸς ἃ δεῖ πράττειν οὔθ' ὅλως πρὸς εὐδαιμονίαν οὐδὲν ἂν συμβάλοιτο τηλικαύτην δύναμιν ὅσην περ ἀρετὴ καὶ τὰ μέρη ταύτης. τοῖς γὰρ ἀγαθοῖς οἷς ἔχομεν ἐν τῇ ψυχῇ, τούτοις κτώμεθα καὶ τὰς ἄλλας ὠφελείας, ὧν δεόμενοι τυγχάνομεν ὥσθ' οἱ τῆς αὐτῶν διανοίας ἀμελοῦντες λελήθασιν

σφᾶς αὐτοὺς ἅμα τοῦ τε φρονεῖν ἄμεινον καὶ τοῦ πράττειν βέλτιον τῶν ἄλλων ὀλιγωροῦντες.

Θαυμάζω δ' εἴ τις οἶεται τοὺς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσκούντας καρτερεῖν καὶ μένειν ἐν τούτοις ἐλπίζοντας ἔλαττον ἔξειν τῶν πονηρῶν, ἀλλ' οὐχ ἡγουμένους καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις πλέον οἶσσεσθαι τῶν ἄλλων. ἐγὼ μὲν γὰρ πέπεισμαι τούτους μόνους ὧν δεῖ πλεονεκτεῖν, τοὺς δ' ἄλλους ὧν οὐ βέλτιόν ἐστιν. ὁρῶ γὰρ τοὺς μὲν τὴν ἀδικίαν προτιμῶντας καὶ τὸ λαβεῖν τι τῶν ἄλλοτρίων μέγιστον ἀγαθὸν νομίζοντας ὅμοια πάσχοντας τοῖς δελεαζομένοις τῶν ζώων, καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπολαύοντας ὧν ἂν λάβωσιν, ὀλίγω δ' ὕστερον ἐν τοῖς μεγίστοις κακοῖς ὄντας, τοὺς δὲ μετ' εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ζώντας ἐν τε τοῖς παροῦσι χρόνοις ἀσφαλῶς διάγοντας καὶ περὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους τὰς ἐλπίδας ἔχοντας.

Καὶ ταῦτ' εἰ μὴ κατὰ πάντων οὕτως εἴθισται συμβαίνειν, ἀλλὰ τό γ' ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦτον γίγνεται τὸν τρόπον. χρὴ δὲ τοὺς εὖ φρονοῦντας, ἐπειδὴ τὸ μέλλον αἰεὶ συνοίσειν οὐ καθορῶμεν, τὸ πολλάκις ὠφελοῦν, τοῦτο φαίνεσθαι προαιρουμένους. πάντων δ' ἄλογώτατον πεπόνθασιν ὅσοι κάλλιον μὲν ἐπιτήδευμα νομίζουσιν εἶναι καὶ θεοφιλέστερον τὴν δικαιοσύνην τῆς ἀδικίας, χειρὸν δ' οἴονται βιώσεσθαι τοὺς ταύτῃ χρωμένους τῶν τὴν πονηρίαν προηρημένων.

(Ἰσοκρ. Περὶ Εἰρήνης §§31-35)

Τοσοῦτον δὲ διαφέρομεν τῶν προγόνων, ὅσον ἐκεῖνοι μὲν τοὺς αὐτοὺς προστάτας τε τῆς πόλεως ἐποιοῦντο καὶ στρατηγούς ἤρουντο, νομίζοντες τὸν ἐπὶ τοῦ βήματος τὰ βέλτιστα συμβουλευσαι δυνάμενον, τὸν αὐτὸν ἄριστ' ἂν βουλευσασθαι καὶ καθ' αὐτὸν γενόμενον, ἡμεῖς δὲ τοῦναντίον τούτων ποιοῦμεν· οἷς μὲν γὰρ περὶ τῶν μεγίστων συμβούλοις χρώμεθα, τούτους μὲν οὐκ ἀξιούμεν στρατηγούς χειροτονεῖν ὥς νοῦν οὐκ ἔχοντας, οἷς δ' οὐδεὶς ἂν οὔτε περὶ τῶν ἰδίων οὔτε περὶ τῶν κοινῶν συμβουλευσάιτο, τούτους δ' αὐτοκράτορας ἐκπέμπομεν ὥς ἐκεῖ σοφωτέρους ἐσομένους καὶ ῥᾶον βουλευσομένους περὶ τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων ἢ περὶ τῶν ἐνόχων τε προτιθεμένων. λέγω δὲ ταῦτ' οὐ κατὰ πάντων ἀλλὰ κατὰ τῶν ἐνόχων τοῖς λεγομένοις ὄντων. ἐπιλίποι δ' ἂν με τὸ λοιπὸν μέρος τῆς ἡμέρας, εἰ πάσας τὰς πλημμελείας τὰς ἐν τοῖς πράγμασιν ἐγγεγενημένας ἐξετάζειν ἐπιχειροίην.

(Ἰσοκρ. περὶ εἰρήνης §§54-56)

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ο λόγος του Ισοκράτη «Περὶ εἰρήνης» γράφτηκε και κυκλοφόρησε ως πολιτικό φυλλάδιο το 356 π.Χ., λίγο πριν τη μάχη στα Έμβατα, που ανάγκασε τους Αθηναίους να παραιτηθούν από την κυριαρχία στη θάλασσα.

Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι η σύναψη μιας καθολικής ειρήνης θα ωφελήσει όλους τους Έλληνες αλλά περισσότερο την Αθήνα. Απαιτούνται όμως βαθιές αλλαγές στην εσωτερική πολιτική κι εγκατάλειψη της θαλάσσιας ηγεμονίας. Αυτή η φιλειρηνική πολιτική προκαλεί σοβαρές αντιδράσεις, διότι οι Αθηναίοι έχουν ήδη εμπλακεί σε πόλεμο εναντίον των παλαιών συμμάχων, που με την αποστασία τους ζημίωσαν το αθηναϊκό κράτος (Συμμαχικός πόλεμος 357 - 355 π.Χ.).

Ο «περὶ εἰρήνης» λόγος του Ισοκρ. ανήκει στους επιδεικτικούς λόγους του και χαρακτηρίζεται «ἀπὸ ὑψηλὴν τέχνην, ἐπιδεικτικὸν ὕφος, γλαφυρότητα, σαφήνεια, τελειότητα εἰς τὴν δομὴν τῶν περιόδων καὶ πολλὰ σχήματα λόγου» (βλ. Ἀριστ. Σκιαδᾶ Ἑλληνικὴ Γραμματολογία, Ἀθῆναι 1977).

Ο λόγος παρὰ τις συχνές επαναλήψεις και παρεκβάσεις χωρίζεται ευδιάκριτα σε προοίμιο (§§1-15), πρόθεση (§16) απόδειξη (§§17-144) και επίλογο (§145).

Κατὰ τον Αριστοτέλη ουσιώδη μέρη του λόγου είναι η πρόθεση και η απόδειξη (πίστις).

«Ἀναγκαῖα ἄρα μόρια, πρόθεσις καὶ πίστις. Ἴδια μὲν οὖν ταῦτα, τὰ δὲ πλεῖστα προοίμιον, πρόθεσις πίστις ἐπίλογος·» (Ρητορ. Γ' 1414b 6).

Στο προοίμιο (§§1-15) ο Ισοκράτης τονίζει τη σημασία μιας ειλικρινούς συζητήσεως (§§1-2) και τη δυσκολία που αντιμετωπίζει στην προσπάθειά του ν' ακουσθεί η αλήθεια από τους Αθηναίους (§§3-15).

Από ολόκληρο το προοίμιο προβλέπεται να διδαχθούν μόνο οι παράγρ. 1-2 και 14-15.

§§1-2

Η διδασκαλία της ενότητας αυτής έχει ως κύριο στόχο να διακρίνουν οι μαθητές την επιμονή του Ισοκράτη στη σπουδαιότητα των θεμάτων που πρόκειται να συζητηθούν στην Εκκλησία του Δήμου. Ταυτόχρονα βέβαια ν' αντιληφθούν τη βασική επιδίωξή του ν' αντιμετωπίσουν οι Αθηναίοι με σοβαρότητα και υπευθυνότητα την πρότασή του για ειρήνη.

Με μια λοιπόν γενίκευση «Ἄπαντες μὲν εἰώθασιν οἱ παριόντες... συμ-βουλεύσειν» παρουσιάζει την πάγια τακτική των ρητόρων να υπογραμμίζουν στην αρχή του λόγου τους πόσο σημαντικά είναι τα θέματα για τα οποία θα προσφέρουν τις συμβουλές τους στην πόλη:

«εἰώθασι μὲν οὖν οἱ πολλοὶ τῶν πράττειν τι προαιρουμένων τῶν κοινῶν, λέγειν ὡς ταυθ' ὑμῖν σπουδαιότατ' ἐστὶ καὶ μάλιστ' ἄξιον προσέχειν τοῦ-τοις, ὑπὲρ ὧν ἂν αὐτοὶ τυγχάνωσι ποιούμενοι τοὺς λόγους». (Δημ. Κατὰ Τιμοκράτους 4).

Η άποψη του ρήτορα είναι ότι ένας τέτοιος πρόλογος ταιριάζει για τα θέματα που περιλαμβάνει η παρούσα ημερήσια διάταξη της λαϊκῆς Συνέλευσης.

Η Εκκλησία του Δήμου έχει συγκληθεί για ν' αποφασίσει «περὶ πολέ-μου καὶ εἰρήνης» που επηρεάζουν περισσότερο απ' ο,τιδήποτε άλλο τη ζωή των ανθρώπων. Και για να διεγείρει την προσοχή των ακροατῶν (α-ναγνωστών) του παρουσιάζει την άμεση σχέση της ορθῆς απόφασης για πόλεμο ή ειρήνη («καὶ περὶ ὧν ἀνάγκη τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους ἄμεινον τῶν ἄλλων πράττειν») με την ευτυχία.

Κλείνοντας την ενότητα αυτήν τονίζει γι' άλλη μια φορά («τὸ μὲν οὖν μέγεθος... τηλικούτον ἐστίν») ως συμπέρασμα της συλλογιστικῆς του τη σπουδαιότητα των προς συζήτηση θεμάτων.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. οἱ παριόντες <πάρεμι

Τα ρ. **παρέρχομαι** και **πάρεμι** χρησιμοποιούνται από τους ρήτορες με τη σημασία: **ανέρχομαι στο βήμα, παρουσιάζομαι στην εκκλησία του Δήμου ή το δικαστήριο για να μιλήσω** (βλ. §15 «**παρελήλυθα γὰρ οὐ χαρι-ούμενος...**») και Ἰσοκρ. Ἀρχιδ. §1 «**...περὶ τούτων νεώτερος ὢν παρελή-λυθα συμβουλευέσων**»).

Σημ.: Τα ρ **εἰμί, εἶμι, φημί, οἶδα** και **κεῖμαι**, όταν είναι σύνθετα, αναβι-βάζουν τον τόνο εις την οριστ. και προστατικῇ

π.χ. σύνεμι,	σύνισθι
σύμφημι,	σύμφαθι
ἄπειμι,	ἄπιθι
ἔξοιδα,	ἔξισθι
παράκειμαι,	παράκεισο

(βλ. Ι. Σταματάκου Ιστορικῇ Γραμματικῇ Αρχαίας Ελληνικῆς, §126, §127, 1 §130,3 και §131).

2. προειπεῖν <προλέγω: προλογίζω, λέγω στην αρχή. Τρία (3) σύνθετα ρ. με 6' συνθ. το λέγω διατηρούν τη σημασία του ομιλώ: προλέγω, ἀντιλέγω, ἐπιλέγω. Τα υπόλοιπα σύνθετα του λέγω έχουν συνήθως τη σημασία του συγκεντρώνω: π.χ. συλλέγω, καταλέγω κ.λπ.

3. «περὶ τῶν νῦν παρόντων, ὑπὲρ ὧν συνεληλύθαμεν» Για τη χρήση των προθέσεων περὶ και ὑπέρ + γεν. βλ. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον «ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας» λόγο του Δημ., §17,1.

4. ἄμεινον πράττειν: Το εὖ πράττω σημαίνει ευημερώ εξαιτίας των δικών μου πράξεων και ενεργειών, ενώ το εὐτυχῶ σημαίνει το αποτέλεσμα πράξεων που προέρχονται από τη μοίρα, χωρίς την πρόνοια του ανθρώπου. Η σημασιολογική αυτή διαφορά δεν τηρείται πάντοτε: «τὸ γὰρ εὖ πράττειν παρὰ τὴν ἀξίαν ἀφορμὴ τοῦ κακῶς φρονεῖν τοῖς ἀνόητοις γίγνεται...» (Δημ. Ὀλυνθ. Α' 23).

5. Σχετικά με το χρόνο συγγραφής του λόγου έχουν διατυπωθεί πολλές και διαφορετικές απόψεις, διότι τα στοιχεία που μας προσφέρει ο ίδιος ο λόγος δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Οι κυριότερες από αυτές τοποθετούν τη συγγραφή του

- α) πριν από τον Συμμαχικό πόλεμο
- β) μετά τον Συμμαχικό πόλεμο
- γ) κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου, αλλά την κυκλοφορία του μετά τον πόλεμο και
- δ) στο 356 π.Χ. και την ταυτόχρονη κυκλοφορία του ως πολιτικού φυλλαδίου.

(Περισσότερα για τη χρονολόγηση του λόγου βλ. G. Mathieu, Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη, σ. 182-184).

§§14-16

Με τη διδασκαλία της ενότητας αυτής επιδιώκεται να κατανοήσουν οι μαθητές

- α) την αγωνία του ρήτορα για τη διασφάλιση της ελευθερίας του λόγου
- β) την ειλικρίνεια των προθέσεων του και
- γ) την πρότασή του για την ειρήνη με τους συμμάχους και όλο τον κόσμο.

§14

Ο Ισοκράτης διακηρύσσει ότι στην εποχή του δεν υπάρχει ελευθερία

λόγου, «παρρησία», που αποτελεί βασικό πολιτικό δικαίωμα στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Υπογραμμίζοντας την αντίφαση αυτή («δημοκρατίας οὔσης οὐκ ἔστι παρρησία») φθάνει στην υπερβολή να ισχυρίζεται πως μόνο οι «ἄφρονέστατοι» μπορούν να εκφράζουν θαρραλέα τη γνώμη τους στην Εκκλησία του Δήμου και οι κωμικοί ποιητές στο Θέατρο.

Σ' ολόκληρο άλλωστε το προοίμιο (§§1-15) ο Ισοκράτης κατηγορεί με δριμύτητα τους Αθηναίους για την αλλοπρόσκλητη συμπεριφορά τους προς τους ρήτορες και την επιπόλαιη αντιμετώπιση των σοβαρών υποθέσεων της πόλεως [Βλ. §3: «ὁρῶ δ' ὑμᾶς... τοῖς μὲν προσέχοντας τὸν νοῦν, τῶν δ' οὐδὲ τὴν φωνὴν ἀνεχομένους» και «εἰώθατε πάντας τοὺς ἄλλους ἐκβάλλειν, πλὴν τοὺς συναγορεύοντας ταῖς ὑμετέραις ἐπιθυμίαις.» Επίσης βλ. §5: «πεποιθήκατε τοὺς ῥήτορας μελετᾶν καὶ φιλοσοφεῖν οὐ τὰ μέλλοντα τῇ πόλει συνοίσειν, ἀλλ' ὅπως ἀρέσκοντας ὑμῖν λόγους ἐροῦσιν.» Και στις §§12-13 (βλ. σχετικά κείμενα στο παρόν τεύχος) καυτηριάζει την επικράτηση των φαύλων].

Τη διαπίστωση αυτών των αρνητικών φαινομένων στην πολιτική ζωή της Αθήνας ο Ισοκράτης και σε άλλες ευκαιρίες (βλ. «περὶ Ἀντιδόσεως», 22) έχει εκφράσει, όπως και άλλοι ρήτορες (βλ. Δημ. «περὶ τοῦ Στεφάνου» §§1-2).

Βρισκόμαστε όμως στον 4ο αι. π.Χ. και η παρακμή έχει απλωθεί παντού· έχει επηρεάσει συνεπώς και τη λειτουργία του κορυφαίου θεσμού της αθηναϊκής δημοκρατίας, της Εκκλησίας του Δήμου. Τη διαφορά ανάμεσα στον 4ο και 5ο αι. εκφράζουν κατά κάποιο τρόπο τα γεμάτα θαυμασμό λόγια του Δημοσθένη για τους Αθηναίους του 5ου αι. π.Χ. (Βλ. Δημ. «Ὀλυνθιακός Γ'» § 24 στα σχετικά κείμενα του παρόντος τεύχους).

Έχει επίγνωση ο ρήτορας πόσο δύσκολο είναι να εναντιώνεται κανείς στους Αθηναίους, πράγμα που επιβεβαιώνεται κι από τον Σωκράτη στην Πλατ. Ἀπολογία 31e: «οὐ γάρ ἐστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλῳ πλήθει οὐδενὶ γνησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολλὰ ἄδικα καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι.»

Και αποκορύφωση της τραγικής κατάστασης αποτελεί η παράλογη συμπεριφορά των Αθηναίων: [«ὃ καὶ πάντων ἐστὶ δεινότατον ὅτι τοῖς μὲν ἐκφέρουσιν... τοῖς εὖ ποιοῦσι, πρὸς δὲ τοὺς ἐπιπλήττοντας... ἐργαζομένους.»] Αξιοπρόσεκτη είναι η αρμονία στην έκφραση με τη χρήση ἴσου αριθμού συλλαβών στις δύο ειδικές προτάσεις (πάρισον).

Η μομφή προς τους Αθηναίους ισοδυναμεί ουσιαστικά με έκκληση για την εξασφάλιση στην προκειμένη περίπτωση της παρρησίας, για να έχει τη δυνατότητα προφανώς να διαφωνήσει με τους άλλους ρήτορες και να αντιταχθεί στο δημόσιο αίσθημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο «προκαταλαμβάνει», προδιαθέτει δηλ. το ακροατήριο (σχήμα προκαταλήψεως, προδιορθώσεως ή προθεραπείας), προς μετρίασμό της δυσάρεστης εντυπώσεως και αποφυγή αποδοκιμασιών, αφού θα προτείνει στους συμπολίτες του τη σύναψη ειρήνης και την εγκατάλειψη της θαλάσσιας ηγεμονίας, θέματα οπωσδήποτε εξαιρετικά ακανθώδη.

ΣΧΕΔΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΕΑ ΕΝΟΤΗΤΑ: Ισοκράτους, «Περὶ Εἰρήνης» §§15-16.

Από τις δύο παραγράφους της διδακτέας ενότητας η πρώτη (15) ανήκει στο προσίμιο του λόγου και η δεύτερη (16) περιλαμβάνει την πρόθεση. Η διδασκαλία ωστόσο των παραγράφων αυτών σε μια διδακτική ώρα επιβάλλεται και λόγω της μικρής έκτασής τους αλλά και λόγω του συνδεδειγμένου χαρακτήρα της παραγράφου 15 μεταξύ προοιμίου και πρόθεσης.

ΜΕΘΟΔΟΣ: Ερμηνευτική

ΠΟΡΕΙΑ: Συνολική Θεώρηση - Ανάλυση - Σύνθεση

ΜΟΡΦΗ: Διαλογική

ΣΤΟΧΟΣ: Να εξετασθούν τα κίνητρα της φιλειρηνικής πολιτικής του Ισοκράτη και το περιεχόμενο της πρότασής του αλλά και να κατανοηθούν οι ρητορικοί τρόποι με τους οποίους τα παρουσιάζει.

ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ - ΑΦΟΡΜΗΣΗ

Ο διδάσκων με ερωτήσεις ζητεί από τους μαθητές ν' ανακαλέσουν στη μνήμη τους όσα ο ρήτορας έχει ήδη αναφέρει για την εχθρική διάθεση των Αθηναίων προς τους ρήτορες που επιχειρούν να νουθετήσουν τον λαό. Ιδιαίτερα η αναφορά στην έλλειψη «παρρησίας» στην Εκκλησία του Δήμου κεντρίζει το ενδιαφέρον των μαθητών για τη στάση του ρήτορα.

Ακολουθεί εκφραστική ανάγνωση από τον διδάσκοντα του νέου κειμέ-

νου και αφήνονται οι μαθητές να ασχοληθούν για λίγα λεπτά με αυτό.

Καθορισμός θέματος για συζήτηση

Ο ρήτορας με τόλμη και χωρίς ιδιοτέλεια προτείνει ειρήνη με όλους για το συμφέρον της πόλεως.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ

Με τη βοήθεια των γλωσσικών σχολίων η άρση βασικών δυσκολιών (λεξιλογικών, μορφολογικών και συντακτικών) είναι ευχερής για τον μαθητή και η αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση με συνεξέταση μορφής και περιεχομένου διευκολύνεται κατά πολύ. Μετά το τέλος της ανάλυσης κάθε ενότητας επιχειρείται η μετάφρασή της από κάποιον μαθητή.

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: «Ὅμως δέ... βουλευσώμεθα».

Ο διδάσκων ζητεί από τους μαθητές να επισημάνουν κάποιες λέξεις ή φράσεις κλειδιά του κειμένου και να αναγραφούν στον πίνακα.

π.χ.: **παρελήλυθα** = έχω ανέλθει στο βήμα. Με τη λέξη επιτυγχάνεται η δραματοποίηση του λόγου (βλ. και §1).

χειροτονίαν μνηστεύσων = για να επιζητήσω την εκλογή μου. Αξιοσημείωτη η μεταφορική χρήση του ρ. **μνηστεύω**

οἱ πρυτάνεις προτιθέασιν (βλ. ερμηνευτικά σχόλια στο Β.Μ.)

ἦν μὴ ὀρθῶς βουλευσώμεθα, κ.λπ.

Η συζήτηση σχετικά με τις ποικίλες σημασίες των λέξεων και τη λειτουργία τους στο συγκεκριμένο κείμενο συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση του ρητορικού λόγου. Κι επί πλέον οι μαθητές πλουτίζουν τις γνώσεις τους όσον αφορά στη λειτουργία των βασικών πολιτειακών οργάνων (Βουλής και Εκκλησίας του Δήμου) της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η ενότητα χωρίζεται σε τρία ευδιάκριτα μέρη:

1) «Ὅμως δέ... ὧν διενόηθην».

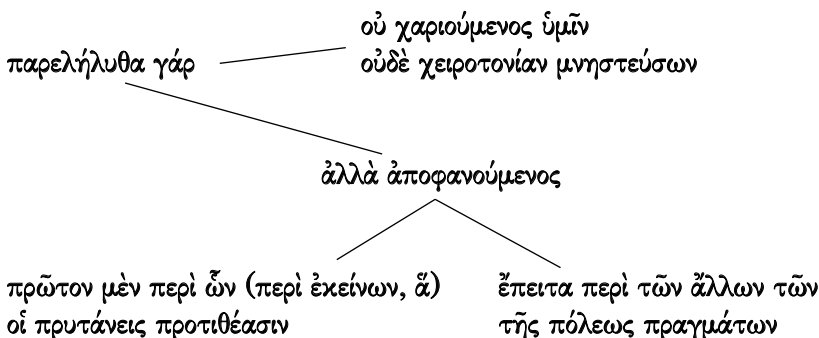
Η αντιθετική σύνδεση με τα προηγούμενα εκφράζεται με το ισχυρό «ὅμως δέ» στην αρχή της περιόδου και μας προετοιμάζει για την αντίσταση του ρήτορα στο πολιτικό ρεύμα της εποχής του. Η εναντίωση όμως δηλώνεται και με την «εσωτερική» σχέση των ρηματικών τύπων της περιόδου.

Από το ένα μέρος η εναντιωματική μετοχή σε γενική απόλυτη («**τούτων ύπαρχόντων**»), που αναφέρεται στο αρνητικό πολιτικό κλίμα, και από το άλλο μέρος οι ρηματικές φράσεις:

α) «**οὐκ ἂν ἀποσταίην**» και β) «**ὧν (τούτων, ᾗ) διενότηην**», που υπογραμμίζουν την ακράδαντη θέληση του ρήτορα να παραμείνει πιστός στις αρχές του. Προσοχή στην έγκλιση των ρημάτων (Δυνητική Ευκτική, Οριστική).

2) «**παρελήλυθα γάρ... τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων**».

Με τη βοήθεια του καθηγητή οι μαθητές καταγράφουν τη διάρθρωση της περιόδου και κατανοούν το ρόλο των συνδέσμων.



Οι τρεις τελικές μετοχές που προσδιορίζουν επιρρηματικά το ρ. «**παρελήλυθα**» έχουν βαρύνουσα σημασία.

Στις δύο πρώτες έχουμε αποφαιτική συμπλοκή (οὐ... οὐδέ) και στην τρίτη έχουμε αντιθετική σύνδεση με τις δύο πρώτες (αλλά).

1. οὐ χαριούμενος ὑμῖν
2. οὐδὲ χειροτονίαν μνηστεύσων
3. ἄλλὰ ἀποφανούμενος ᾗ τυγχάνω γινώσκων

Αξιοπρόσεκτη και η λεκτική κλιμάκωση με τη διαδοχική αύξηση των συλλαβών στις τρεις φράσεις.

Ο ρήτορας λοιπόν διακηρύσσει με σαφήνεια και παραστατικότητα πως δεν έχει σκοπό να κολακεύσει τους ακροατές του («να χαϊδέψει αυτιά») ούτε υπολογίζει το πολιτικό κόστος, αλλά είναι αποφασισμένος να εκφράσει με ειλικρίνεια τη γνώμη του α) για τα σοβαρά θέματα της η-

μερήσιας διάταξης («περὶ ὧν οἱ πρυτάνεις προτιθέασιν») και 6) για τη γενικότερη πολιτική κατάσταση («περὶ τῶν ἄλλων τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων»).

3) «οὐδὲν γὰρ ὄφελος... ὀρθῶς βουλευσώμεθα»

Η τρίτη περίοδος αποτελεί την κατακλείδα και αιτιολογεί την προαναγγελία ότι στην εισήγησή του ο ρήτορας θ' ασχοληθεί και με άλλα θέματα εσωτερικής πολιτικής. Πιστεύει ότι οι αποφάσεις για ειρήνη δεν θα ωφελήσουν καθόλου, αν δεν ληφθούν ορθές αποφάσεις για μια ριζική εσωτερική μεταρρύθμιση.

Στον υποθετικό λόγο του προσδοκωμένου προηγείται η κύρια πρόταση, για ν' ακουσθεί στο τέλος το «ὀρθῶς βουλευσώμεθα» με το οποίο τίθενται προ των ευθυνών τους ὅλοι οι Αθηναῖοι πολῖτες. Σημειωτέον ότι με το α' πληθυντικό πρόσωπο (βουλευσώμεθα και ὄχι βουλευέσθητε) περιλαμβάνει και τον εαυτό του ο ρήτορας. Γιατί το μέλλον της Αθήνας εξαρτάται από την ορθοφροσύνη ὅλων.

Β' ΕΝΟΤΗΤΑ: «Φημί δ' οὖν χρῆναι... τῇ πόλει συμφερούσας» (§16)

Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει την πρόταση για ειρήνη, διατυπωμένη σε μια αρκετά εκτεταμένη περίοδο, και την αιτιολόγησή της σε μια πολύ σύντομη δεύτερη περίοδο.

1) «Φημί χρῆναι... ἔχειν ἐκάστους»

Το βάρος του νοήματος φέρουν οι λέξεις **φημί, χρῆναι, ποιεῖσθαι εἰρήνην**. Συζητούν οι μαθητές για τις σημασίες των λέξεων, τη θέση τους και τον συντακτικό τους ρόλο.

φημί: λέγω, υποστηρίζω, ισχυρίζομαι, καθιστώ κάτι φανερό, διακηρύσσω, προτείνω κ.λπ. Επισημαίνεται η τοποθέτησή του στην αρχή της περιόδου.

χρῆναι < χρή: είναι ανάγκη πέπρωται, **ποιεῖσθαι τὴν εἰρήνην < ποιοῦμαι τὴν εἰρήνην:** συνάπτω ειρήνην (πρβλ. **ποιοῦμαι πόλεμον, ποιοῦμαι σπονδὰς κ.λπ.**).

χρησθαι ταῖς συνθήκαις < χρῶμαι ταῖς συνθήκαις: εφαρμόζω τις συνθήκες. **αἷς (ἐλξη ἀντί ταύταις, ἄς) νῦν τινες γεγράφασιν.** Ο Ισοκράτης εννοεί τους ὅρους περί ειρήνης που είχε προτείνει ο ρήτορας Εὐβουλος.

Ο καθηγητής βοηθεῖ τους μαθητές να κατανοήσουν τη διάρθρωση (δομή) της περιόδου υποδεικνύοντας τον ρόλο των συνδέσμων στην καταφατική, αντιθετική κ.λπ. σύνδεση λέξεων και φράσεων.

ΔΙΑΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο καθηγητής παραπέμπει τους μαθητές στο Επίμετρο του βιβλίου προς μελέτη του κειμένου της Ανταλκίδειας ειρήνης και ενός αποσπάσματος από τον Πανηγυρικό (§§117-120) του Ισοκράτη. Έτσι επιτυγχάνεται πολύπλευρος φωτισμός του θέματος της προτεινόμενης ειρήνης και δημιουργείται γόνιμος προβληματισμός στους μαθητές.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

«Τὸ μὲν οὖν προοίμιόν ἐστιν ἀρχὴ λόγου, ὅπερ ἐν ποιήσει πρόλογος καὶ ἐν αὐλῇσιν προαύλιον· πάντα γὰρ ἀρχαὶ ταῦτ' εἰσὶ, καὶ οἷον ὁδοποιήσις τῷ ἐπιόντι.»

(Ἀριστ. Ρητ. Γ' 1414 b 19)

«Τὰ μὲν οὖν τῶν ἐπιδεικτικῶν λόγων προοίμια ἐκ τούτων, ἐξ ἐπαίνου, ἐκ ψόγου, ἐκ προτροπῆς, ἐξ ἀποτροπῆς, ἐκ τῶν πρὸς τὸν ἀκροατὴν· δεῖ δὲ ἢ ξένα ἢ οἰκεῖα εἶναι τὰ ἐνδόσιμα τῷ λόγῳ.»

(Ἀριστ. Ρητ. Γ' 1415 α 6)

§§14-16

1. παρρησία > παρρησιάζομαι (αορ. ἐπαρρησιασάμην, παρακ. πεπαρρησίασμαι) παρρησιαστής, παρρησιοποιός, παρρησιαστικός, παρρησιώδης κ.λ. (βλ. «Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης» Η Liddell - R. Scott).

Η ελεύθερη έκφραση της γνώμης («παρρησία»), δικαίωμα συνταγματικώς κατοχυρωμένο σήμερα (βλ. Ελλην. Συντ. 1975 αρθρ. 14) ήταν η υπερηφάνεια των Αθηναίων· βλ. Εὐριπ. Ἰππόλυτος, 421-3:

«ἀλλ' ἐλεύθεροι

παρρησίᾳ θάλλοντες οἰκοῖεν πόλιν

κλεινῶν Ἀθηνῶν»

Στην ελευθερία του λόγου αποδίδει κι ο Ηρόδοτος την ανοδική πορεία της Αθήνας· Βλ. V 78: «Ἀθηναῖοι μὲν νυν αὖξηντο. Δηλοῖ δὲ οὐ κατ' ἐν μῶνον ἀλλὰ πανταχῇ ἡ ἰσσηγορίη ὥς ἐστὶ χρῆμα σπουδαῖον, εἰ καὶ Ἀθηναῖοι τυραννεύμενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιοικεόντων ἦσαν τὰ πολέμια ἀμείνονες, ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράννων μακρῷ πρῶτοι ἐγένοντο.»

2. οὐδὲ χειροτονίαν μνηστεύσων: «οὔτε τοῦτο σπουδάζων, ὅπως διὰ τῆς χειροτονίας ψηφίσεσθε ἃ μέλλω λέξειν» (Κοραῆς)

3. **Φημί**: Το ρ. συνήθως συντάσσεται με ειδικό απαρ. και πολύ σπάνια με ειδική πρόταση [βλ. Ν. Τζουγανάτου Σύνταξις τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης (Ὁ ὑποτεταγμένος λόγος) §33, σημ. 3 και §135, σημ.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

- 1) Να σκιαγραφήσετε τον Ισοκράτη ως πολιτική προσωπικότητα.
- 2) Μπορείτε να δώσετε την εικόνα της Πνύκας την ώρα που ο Ισοκράτης υποτίθεται ότι εκφωνούσε τον λόγο του;
- 3) Αν ζούσε σήμερα ο Ισοκράτης, ποια επιχειρήματα, κατά τη γνώμη σας, θα χρησιμοποιούσε για την επικράτηση μιας πραγματικά παγκόσμιας ειρήνης;
- 4) Με βάση τις γνώσεις σας για τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών και γενικότερα την πολιτική ζωή στην αρχαία Αθήνα, τι νομίζετε ότι θα έπρεπε να εφαρμοσθεί και τι θα έπρεπε ν' αποφευχθεί για να βελτιωθεί η σύγχρονη πολιτική ζωή;
- 5) «Οὐδὲν γὰρ ὄφελος ἔσται τῶν νῦν περὶ τῆς εἰρήνης γνωσθέντων, ἢν μὴ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ὀρθῶς βουλευσώμεθα». Να σχολιάσετε τη φράση.
- 6) **ἀποσταίην, διενοήθην**: Να κλίνετε την προστακτική των ρημάτων στον ίδιο χρόνο και να γράψετε λέξεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής που παράγονται από αυτά.
- 7) Να μετατρέψετε σε ευθύ λόγο τη φράση: τοὺς Ἑλληνας αὐτονόμους εἶναι καὶ τὰς φρουράς ἐκ τῶν ἄλλοτρίων πόλεων ἐξιέναι καὶ τὴν αὐτῶν ἔχειν ἐκάστους.

Σημείωση: Οι ασκήσεις είναι ενδεικτικές και σε καμία περίπτωση δεσμευτικές για τον διδάσκοντα.

§§ 17-27

Η ενότητα αυτή αποτελεί το πρώτο μέρος των «πίστων» και με τη διδασκαλία της επιδιώκεται να επιστημάνουν οι μαθητές τα επιχειρήματα του Ισοκράτη και με ποιους ρητορικούς τρόπους τα παρουσιάζει, για να πείσει τους Αθηναίους ότι έχουν κάθε λόγο να λάβουν θετική απόφαση για την ειρήνη και τα απαραίτητα μέτρα για τη διασφάλισή της.

Με την κατ' οἶκον προετοιμασία των μαθητῶν πάνω σε συγκεκριμένα ερωτήματα που θα τους δοθούν εκ των προτέρων η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ολοκληρωθεί στα πλαίσια μιας διδακτικής ώρας.

Στην §16 («πρόθεσιν») ο ρήτορας παρουσίασε την πρότασή του για αποδοχή όλων των συνθηκών που κατοχύρωναν την αυτονομία, την ανεξαρτησία και την άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων από όλους μόνο στα όρια της επικρατείας τους.

Αντιλαμβανόμενος όμως ότι η προτεινόμενη εγκατάλειψη των αθηναϊκών κτήσεις θα δημιουργήσει σοβαρές αντιδράσεις και προς αποφυγή της κατηγορίας του «εθνικού μειοδότη», διαβεβαιώνει ότι είναι ανόητοι και παράφρονες όσοι θεωρούν πλεονέκτημα την αδικία και τη βία της κατοχής ξένων πόλεων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ρήτορας καταφεύγει στην υπερβολή χαρακτηρίζοντας την αντίθετη πολιτική άποψη ανόητη και παράφρονα, για να προκαταλάβει τους ακροατές του και να αντιστρέψει τις πιθανές βαριές κατηγορίες σε βάρος του. Είναι σαν να τους λέει: Δεν διατρέχει κανένα κίνδυνο η πόλη από τις απόψεις μου· αντίθετα όσοι ακολουθείτε φιλοπόλεμη πολιτική είστε ανόητοι και παράφρονες και κατά συνέπεια οι πλέον επικίνδυνοι. Αυτό διδάσκει και η ιστορία. Όταν τις τύχες ενός λαού χειρίζονται «ανόητοι» και «παράφρονες», συνήθως τον οδηγούν σε μεγάλες εθνικές περιπέτειες και τραγωδίες.

Γι' αυτά θα προσπαθήσει να δια φωτίσει τους ακροατές (αναγνώστες) του με ολόκληρο τον λόγο του υπό την προϋπόθεση να τον ακούσουν μέχρι τέλους με προσοχή. Προτάσσει τη συζήτηση για την ειρήνη (§18), διότι η ορθή απόφαση θα βοηθήσει και στην επιτυχή αντιμετώπιση των άλλων θεμάτων.

Μ' ένα συνδυασμό ρητορικής ερώτησης και απάντησης ο ρήτορας «παίρνει θέση» στο καίριο ζήτημα της ειρήνης εξηγώντας πως όλα τα αγαθά που στερήθηκαν οι Αθηναίοι εξαιτίας του πολέμου, θα τα απολαύσουν, αν συνάψουν ειρήνη και σεβασθούν τις κοινές συνθήκες. Η πόλη θα διπλασιάσει τα έσοδα και θ' αποκτήσει και πάλι έντονη οικονομική κίνηση με την επάνοδο των εμπορών, των ξένων και των μετοίκων.

Το επιχείρημα των §§19-21 λαμβάνεται από το «κεφάλαιο» του συμφέροντος κι είναι πρόδηλη η επιδίωξη του ρήτορα να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του με την παράθεση των υλικών αγαθών που θα προκύψουν, αν επικρατήσει η ειρήνη. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη την πληροφορία του Δημοσθένη ότι τα έσοδα της πόλης πριν από την ειρήνη ήσαν 130 τάλαντα και μετά ανέρχονταν στα 400 (βλ. «κατὰ Φιλίππου» Δ', 37-38), ο ισχυρισμός του ρήτορα περί διπλασιασμού δεν πρέπει να θεωρηθεί προϊόν υπέρμετρης αισιοδοξίας.

Σημαντικότατο όμως πλεονέκτημα της φιλειρηνικής πολιτικής θεωρεί το ηθικόν όφελος μιας σταθερής συμμαχίας με όλους, αφού θα εδράζεται στην πειθώ και τη φιλία κι όχι στη βίαιη επιβολή.

Στις §§22-23 προσθέτει ένα νέο επιχείρημα: όσα δεν είναι δυνατόν να ανακτηθούν με πόλεμο και μεγάλες δαπάνες μπορούν να κερδηθούν δια της διπλωματικής οδού.

Νομίζει ότι ο Κερσοβλέπτης κι ο Φίλιππος δεν θα πολεμήσουν για τη Χερσόνησο ο πρώτος κι ο δεύτερος για την Αμφίπολη, αν η Αθήνα εγκαταλείψει την επεκτατική πολιτική που ενσπείρει τον φόβο σ' όλους. Και με αρκετή δόση υπερβολής υποστηρίζει ότι όχι μόνο θ' αποχωρήσουν από τις αθηναϊκές κτήσεις αλλά θα παραχωρήσουν και μέρος από τις δικές τους, διότι θα αισθάνονται πλέον ασφαλείς.

Για τις πιο πάνω απόψεις του Ισοκράτη ο G. Mathieu γράφει: «Τα γεγονότα που ακολούθησαν θα διέψευδαν τις αισιόδοξες προβλέψεις του, οι παλιές όμως ιδέες του δεν επρόκειτο να χαθούν ανεπιστρεπτί. Πολύ αργότερα στον «Φίλιππο» θα επιστήμαινε στον Μακεδόνα βασιλιά το όφελος να χαίρει της αθηναϊκής εύνοιας, ακόμη κι αν έπρεπε, για να την κερδίσει, να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις».

Μια άλλη πτυχή της εξωτερικής πολιτικής εξετάζει στην §24 επαναφέροντας το σχέδιο αποικισμού, που για πρώτη φορά είχε παρουσιάσει το 380 π.Χ. Τότε πίστευε ότι **«ἀσφαλῶς ἄπασαν τὴν Ἀσίαν καρπωσόμεθα»** (Ίσ. Πανηγ. §16). Τώρα θεωρεί δυνατή τη μετακίνηση και εγκατάσταση στη Θράκη όσων Ελλήνων συντηρούνταν από τη μισθοφορική τους δράση, αφού πάντα αισιόδοξος δεν είχε καμιά αμφιβολία ότι ο Κερσοβλέπτης κι ο Φίλιππος ήταν πρόθυμοι να παραχωρήσουν τα αμφισβητούμενα εδάφη στην Αθήνα, εφόσον αυτή τηρούσε με συνέπεια φιλειρηνική πολιτική. Το 346 π.Χ., όταν ήταν πλέον σαφές ότι ο Φίλιππος δεν θα επέτρεπε σε κανέναν άλλο να έχει τη Θράκη στην κατοχή του, ο Ισοκράτης προσδιορίζει και πάλι την Ασία ως χώρο για την ίδρυση αποικιών και την εγκατάσταση **«τῶν δι' ἀπορίαν πλανωμένων Ἑλλήνων»** (Ίσοκρ. Φίλιππος §§5 και 120).

Συνδέοντας την επίλυση ενός σοβαρού κοινωνικού προβλήματος, που δεν αφορούσε μόνο τους Αθηναίους αλλά όλους τους Έλληνες, με την άσκηση ορθής εξωτερικής πολιτικής, ο ρήτορας επιδιώκει να συγκινήσει τους Αθηναίους πολίτες ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Προτείνει λοιπόν, αφού η ατομική πρωτοβουλία ενός απλού πολίτη, του Αθηνόδωρου, κι ενός φυγάδος, του Καλλιστράτου, στέφθηκε από επι-

τυχία, να δραστηριοποιηθεί η πόλη για την ίδρυση αποικιών. Και τονίζει ότι οι Αθηναίοι έχουν χρέος να πρωτοστατούν σε τέτοιου είδους έργα, ειρηνικά, κι όχι έργα πολέμου.

Με την προτροπή αυτή ο ρήτορας θέλει μάλλον να φιλοτιμήσει τους συμπολίτες του.

Θεωρεί αρκετά τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν, ώστε να πεισθούν οι Αθηναίοι να μεταβάλουν την πολιτική τους χωρίς να αποκλείεται η προσθήκη και πολλών άλλων επιχειρημάτων.

Γνωρίζοντας όμως ο Ισορκάτης τις παλινωδίες των Αθηναίων ζητεί ν' αποφασίσει η Εκκλησία του Δήμου όχι μόνο τη συνομολόγηση ειρήνης αλλά και την εφαρμογή των απαραίτητων μέτρων προς διατήρησή της. Απορρίπτει έτσι τις εμβολωματικές λύσεις, που είναι από τη φύση τους προσωρινές, διότι δεν αντιμετωπίζουν το κακό στη ρίζα του. Για τη λήψη όμως ορθών αποφάσεων επιβάλλεται να προηγηθεί η πειθώ.

Επανέρχεται στις έννοιες της ωφέλειας και του κέρδους (§26) και με μίαν αντιπαράθεση λέξεων που εκφράζουν αντίθετα νοήματα (αντίθεση ή αντίθετο σχήμα), υπογραμμίζει πόσο περισσότερο ωφελεί και συμφέρει η πολιτική της ησυχίας, της δικαιοσύνης και της φροντίδας των υποθέσεων της πόλης από την πολιτική της πολυπραγμοσύνης, της αδικίας και της επιθυμίας των ξένων πραγμάτων. Και για να κινήσει πιο πολύ το ενδιαφέρον των ακροατών του δηλώνει ότι θα τολμήσει να διαφοροποιηθεί από τους άλλους ρήτορες, διότι θα αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος του λόγου του στην ανάπτυξη θεμάτων όχι συνηθισμένων. Συνεπώς ο λόγος θα είναι εκτενής, αφού θα θίξει κατ' ανάγκη πολλά και ακανθώδη ζητήματα και θα χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα, την υπενθύμιση, την επίκριση, τον έπαινο, την παραίνηση. Ωστόσο αμφιβάλλει αν θα κατορθώσει να πείσει ένα τόσο δύστροπο ακροατήριο, όπως είναι οι «ἐκκλησιάζοντες» Αθηναίοι, ακόμη κι αν εξαντλήσει όλη τη ρητορική του δεινότητα.

Σημειωτέον ότι κατά μίαν άποψη στόχος της ρητορικής τέχνης είναι το «εὖ λέγειν» και αποτέλεσμα του «εὖ λέγειν» το «πείθειν».

Με τις παραγράφους 26-27 επιτυγχάνονται τα εξής:

- 1) Παρουσίαση εν μέρει του ήθους του ομιλητή
- 2) Διέγερση της περιέργειας των ακροατών
- 3) Προεξαγγελία της μεγάλης έκτασης του λόγου
- 4) Δήλωση της ποιότητας των προς ανάπτυξη θεμάτων
- 5) Καταβολή κάθε προσπάθειας για την επίτευξη πειθούς
- 6) Έμμεση παρουσίαση του ήθους των ακροατών

§§63-70

Βασικός διδακτικός στόχος της ενότητας αυτής είναι να διακρίνουν οι μαθητές, πίσω από κάποιες ίσως ρητορικές υπερβολές, τις θέσεις του Ισοκράτη για τη θαλάσσια ηγεμονία και τους λόγους για τους οποίους προβάλλει τώρα το αίτημα της εγκατάλειψής της. Αυτά πρέπει να εξετάζονται στα πλαίσια της βασικής επιδίωξης του ρήτορα να επικρατήσει η ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επάνοδο της ευημερίας και την αντιμετώπιση στο μέλλον του περσικού κινδύνου.

Εκμεταλλευόμενος ο ρήτορας τον διακαή πόθο των Αθηναίων ν' απαλλαγούν από τα προβλήματα που δημιούργησε ο συμμαχικός πόλεμος και ν' αποκατασταθεί η ομαλή πολιτική και κοινωνική ζωή, υπενθυμίζει πως η ευτυχία (§63) εξαρτάται από την ευσέβεια, τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη και την άλλη αρετή, για τις οποίες είχε μιλήσει προηγουμένως (§§31-35). Με τη διατύπωση της γνώμης αυτής προσπαθεί προβάλλοντας το δέλεαρ της ευδαιμονίας να εφελκύσει την προσοχή των Αθηναίων σ' ό,τι τους συμβουλεύσει.

Γνωρίζει βέβαια ότι οι παραινήσεις του θα δημιουργήσουν δυσάρεστα συναισθήματα και γι' αυτό επιχειρεί να προδιαθέσει τα πνεύματα των ακροατών (Ίσως δ' ἄν... διανοίας») προς αποφυγήν δυσμενών αντιδράσεων.

(Σχήμα προδιόρθωσης, προκατάληψης ή προθεραπείας).

Πιστεύει ότι οι Αθηναίοι θα μπορέσουν να οργανώσουν καλύτερα την εσωτερική ζωή της πόλης και να προσδεύσουν σ' όλους τους τομείς, εάν εγκαταλείψουν (§64) τη θαλάσσια ηγεμονία. Είναι σαφές ότι θέλει να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του χαρακτηρίζοντάς την με αρκετή δόση υπερβολής ως υπεύθυνη και των τωρινών αναταραχών και της κατάλυψης του δημοκρατικού πολιτεύματος και όλων γενικώς των συμφορών που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι Αθηναίοι αλλά και εκείνων που προξενούν στους άλλους Έλληνες. Με την έκφραση του ανυπόκριτου θαυμασμού του στη δημοκρατία του Σόλωνα και του Κλεισθένη στοχεύει στην ευαισθησία των ακροατών του σε θέματα δημοκρατίας και ταυτόχρονα υπενθυμίζει ότι και η Α' Αθηναϊκή Συμμαχία οδήγησε σε μεγάλες συμφορές.

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν περίεργη την αλλαγή στάσης του Ισοκράτη τόσο στο θέμα της αθηναϊκής ηγεμονίας όσο και στο πολιτειακό. Εάν όμως μελετήσει κανείς προσεκτικότερα τα πράγματα, θ' αντιληφθεί πόσο είχαν αλλάξει από το 380 π.Χ. ως το 356 π.Χ. οι πολιτικές συγκυρίες και οι «διεθνείς ισορροπίες», και θα καταλήξει στο συμπέρασμα

ὅτι ο Ἰσοκράτης υπῆρξε ο κύριος εκφραστής της πανελληνίας ιδέας, την οποία υπηρέτησε με συνέπεια μέχρι το τέλος της μακρόχρονης ζωής του.

Ο ενδόμυχος φόβος του ρήτορα ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δεν θ' ανεχθούν εύκολα τις κατηγορίες εναντίον της ηγεμονίας «**ὑπὸ πάντων ἑρωμένης καὶ περιμαχήτου γεγεννημένης**» ἢ θα τον θεωρήσουν τρελό για τις «παραδοξολογίες» του, απευθύνει ἐκκλήση να επιδείξουν ανοχή και κολακεύοντάς τους ἔμμεσα υπενθυμίζει ὅτι και στο παρελθόν υπῆρξαν ανεκτικοί ἀπέναντί του. Κι ὅλα αυτά λέγονται για να εξυπηρετηθεῖ ο πρωταρχικός στόχος του ρήτορα: ν' ακουσθεῖ ολόκληρη ἡ ἀλήθεια, ὅσο κι αν φαίνεται παράδοξη και προκαλεῖ το μίσος. Τέλος δηλώνει με κάποια επιφύλαξη (**«οἶμαι»**) ὅτι θα καταστήσει σ' ὅλους φανερό πως ἡ ηγεμονία οὔτε δίκαιη εἶναι οὔτε δυνατή οὔτε συμφέρουσα.

Ο τριπλός αὐτός χαρακτηρισμός πρέπει ν' αποδειχθεῖ με ὅσο το δυνατό πειστικότερα επιχειρήματα και κυρίως αὐτός που ἔχει σχέση με το συμφέρον, γιατί φαίνεται ὅτι ενδιαφέρει περισσότερο τους Ἀθηναίους.

Την αποδεικτική επιχειρηματολογία του αρχίζει ο ρήτορας με μια δήλωση ὅτι εἶναι σε θέση να διαφωτίσει τους Ἀθηναίους πως ἡ ηγεμονία εἶναι ἀδίκη, αφού το ἔμαθε ἀπό τους ἰδίους. Το κείμενο των §§67-68 περιλαμβάνει μια σύντομη διήγηση περί της συμπεριφοράς των Ἀθηναίων κατὰ την περίοδο της Σπαρτιατικής ηγεμονίας (404 - 387 π.Χ.), ὅπου καταφαίνεται πόσο ἀδίκη θεωρούνταν τότε ἡ επεκτατική πολιτική.

Πράγματι οἱ Ἀθηναῖοι ὄχι μόνο με λόγους ἀλλά και με ἐνέργειες διπλωματικές και επιχειρήσεις πολεμικές εναντιώθηκαν στη Σπαρτιατική ηγεμονία και δεν ἔπαυσαν να αγωνίζονται παρά μόνο ὅταν οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑπόγραψαν τις συνθήκες περί αυτονομίας. Ἡ διήγηση αὐτή αναφέρεται στο παρελθόν και ἐντάσσεται στο **«κεφάλαιο»** του δικαίου-ἀδίκου.

Το ιστορικό αὐτό παράδειγμα εἶναι ἀρκετά ἐντυπωσιακό και φαίνεται να ἐνισχύει την επιχειρηματολογία, αν και στη διεθνή πολιτική ὁλων των εποχών οἱ ἐννοιες του «δικαίου» και του «ἀδίκου» προσδιορίζονται συνήθως με υποκειμενικά κριτήρια.

Θεωρώντας ως αὐταπόδεικτες με βάση ὅσα ἀνέφερε στις §§67-68, τις ἀδικίες που διαπράττουν οἱ Ἀθηναῖοι στα πλαίσια της θαλάσσιας ηγεμονίας, επιχειρεῖ ν' αποδείξει πως εἶναι και ἀδύνατον να την κατακτήσουν.

Το ἐπιχείρημα των §§69-70 ἀντλεῖ ο ρήτορας και πάλι ἀπό το παρελθόν. Αναφερόμενος στην Α' Ἀθηναϊκή Συμμαχία υποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δεν μπόρεσαν παρά την ἰσχυρή τότε οἰκονομία τους να τη διατηρή-

σουν εξαιτίας των σφαλμάτων που διέπραξαν σε βάρος των συμμάχων τους. Με τη ρητορική ερώτηση θέλει να εκφράσει όσο γίνεται πιο καθαρά την πεποίθησή του ότι είναι αδύνατο να συνεχίσουν την ηγεμονική πολιτική μέσα σε συνθήκες έλλειψης οικονομικών πόρων και επαναλαμβάνονται τα ίδια σφάλματα.

Με τις αποδείξεις ότι η ηγεμονία δεν είναι ούτε συμφέρουσα θα καλύψει ο ρήτορας το μεγαλύτερο μέρος του λόγου, αφού προηγουμένως με μια παρέκβαση (§§71-73) δικαιολογήσει και πάλι την «παρρησία» του.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. «...τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν ὀλίγῳ πρότερον εἰρήκαμεν» (§63) (βλ. και §§31-33 που περιλαμβάνονται στο παρόν τεύχος).

Παρόμοιες απόψεις διατυπώνει στον λόγον του Νικοκλῆς §2.

Ο Ισοκράτης διατυπώνει πλατωνική αντίληψη περί αρετής. Θεωρεί την ευσέβεια, τη δικαιοσύνη και τη σωφροσύνη μέρη της αρετής, όπως ο Πλάτων στον Πρωταγόρα αναφέρει ως μέρη αυτής τη σοφία, τη σωφροσύνη, τη δικαιοσύνη, την οσιότητα και την ανδρεία.

Η ευσέβεια δηλώνει τη σχέση του ανθρώπου προς το θείο, ενώ η δικαιοσύνη τη σχέση του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπο. Οι δύο αυτές επί μέρους αρετές έχουν κατά τον Ισοκράτη τη μεγαλύτερη αξία. [κοῖμαι γὰρ ἐγὼ πάντας ἂν ὁμολογῆσαι πλείστου τῶν ἀρετῶν ἀξίας εἶναι τὴν τε σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην». (Νικοκλῆς §29).]

Είναι σαφές ότι κατά τον Ισοκράτη η πολιτική δεν μπορεί να είναι ξένη προς την ηθική.

2. **φιλαπεχθίμονας** (λόγους): Το επίθετο ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί με τη λ. λόγος.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί το επίθετο για πρόσωπα «ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, προσέκρουσ' ἀνθρώπῳ πονηρῷ καὶ φιλαπεχθίμονι καὶ Θεοῖς ἐχθρῷ». (Κατὰ Τιμοκράτους §6).

§§ 133-145

Με τη διδασκαλία των §§133-135, στις οποίες εκτός από τον σύντομο επίλογο περιλαμβάνονται τα τελευταία επιχειρήματα με τα οποία ο

Ισοκράτης προσπαθεί να πείσει τους Αθηναίους ότι μόνο η ειρήνη θα τους απαλλάξει από τα δεινά του Συμμαχικού πολέμου, επιδιώκεται:

1. Να επιστημάνουν οι μαθητές τις ηθικές αρχές, οι οποίες πρέπει να διέπουν κατά τον ρήτορα την πολιτική ζωή.

2. Να κατανοήσουν τους λόγους για τους οποίους επιμένει στην ανάγκη φιλειρηνικής πολιτικής.

3. Να διακρίνουν το πάθος του για την ευημερία και την ευτυχία όχι μόνο των Αθηναίων αλλά όλων των Ελλήνων.

4. Να διερευνήσουν τους λόγους που οδήγησαν στη μετατόπιση από την υποστήριξη της ηγεμονικής θέσης της Αθήνας (στον κατά των Περσών πόλεμο) στην προτροπή προς τους συμπατριώτες του να παραιτηθούν από την επιθυμία της ηγεμονίας.

5. Να διαπιστώσουν τα στοιχεία της ρητορικής τέχνης του Ισοκράτη και να την απολαύσουν.

§§ 133-135

Η αποκατάσταση της ομαλής πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην Αθήνα καθώς και η ανάπτυξη εξαρτάται κατά τον ρήτορα από την εφαρμογή κάποιων ηθικών αρχών στην άσκηση της πολιτικής.

Κι επειδή αιτία της διαφθοράς και της εξαθλίωσης θεωρεί την επικράτηση στον πολιτικό στίβο των «*πονηρῶν ῥητόρων καὶ δημαγωγῶν*» από τους οποίους «*γένος οὐδὲν ἔστι κακονούστερον τῷ πλήθει*» (§128), προτείνει ως πρώτο μέτρο την επιλογή κατάλληλων συμβούλων. Το κριτήριο όμως που προτείνει για την αξιολόγηση των συμβούλων δεν είναι ασφαλές. Οι σύμβουλοι που χρησιμοποιούνται από τους Αθηναίους για τις ιδιωτικές τους υποθέσεις δεν είναι βέβαιο ότι θα προσφέρουν τις καλύτερες υπηρεσίες στην πόλη. Όμως επειδή στην Εκκλησία του Δήμου κατόρθωναν οι «*δημοκόλακες*» και κατά τον Αριστοφάνη οι «*δημοπίθηκοι*» (Βατρ. 1085), να παρασύρουν τους Αθηναίους σε εσφαλμένες και μερικές φορές ολέθριες αποφάσεις, κρίνει ότι είναι χρησιμότεροι και για το κοινωνικό σύνολο εκείνοι που με επιτυχία πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε υποθέσεις ατομικές. (Βλ. και §13). Είναι γνωστό εξάλλου ότι κατά τον 4ο αι. π.Χ. οι Αθηναίοι αντιμετώπιζαν με μειωμένο αίσθημα ευθύνης τις σοβαρές υποθέσεις της πόλεως, όπως φανερώνει και η έκκληση του Δημοσθένη «*περὶ τηλικούτων βουλευομένους διδόναι παρρησίαν ἐκάστω τῶν συμβουλευόντων*». (Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἔλευθερίας» §1).

Είναι αλήθεια ότι ο Ισοκράτης αγωνίζεται με όλα τα μέσα της ρητορι-

κής του τέχνης για τον πολύπλευρο φωτισμό των θεμάτων της πόλης. Αντιλαμβανόμενος λοιπόν ότι με το «**συμβούλους ποιώμεθα... βουλευθῆμεν**» δεν έδωσε σαφές κριτήριο για το είδος των συμβούλων που πρέπει να προτιμώνται, προβαίνει σε μια σύσταση: να μη θεωρούνται οι συκοφάντες δημοκρατικοί και οι ενάρετοι ολιγαρχικοί. Η διάκριση των Αθηναίων πολιτών σε δημοκρατικούς και ολιγαρχικούς ασφαλώς ήταν παλιά και γινόταν με βάση τις πολιτικές προτιμήσεις που δεν ήταν σταθερές, αφού οι μετακινήσεις από τη μία πολιτική παράταξη στην άλλη ήταν συχνές, ακόμη και σημαντικών πολιτικών ηγετών, όπως συμβαίνει και στην εποχή μας.

Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι ο άνθρωπος μπορεί να είναι «**φύσει πολιτικὸν ζῶον**», αλλά η «κομματική του ταυτότητα» καθορίζεται από άλλους παράγοντες κι όχι από τη φύση.

Με τις διευκρινήσεις αυτές επιδιώκει ο ρήτορας να θέσει τους συκοφάντες, πληγή της αθηναϊκής κοινωνίας, στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής απογομνώνοντάς τους από την ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη.

Με τα ανωτέρω ο Ισοκράτης αποβλέπει στην ανανέωση της πολιτικής ζωής με την επικράτηση νέων και μη διεφθαρμένων ανθρώπων, με ιδέες νέες και προθέσεις ειλικρινείς.

Το δεύτερο μέτρο που προτείνει ο ρήτορας δεν αφορά την εσωτερική αναδιοργάνωση της πόλης αλλά την εξωτερική πολιτική της και ειδικότερα τις σχέσεις της με τους συμμάχους. Συνιστά στους συμπολίτες του ν' ακολουθήσουν πλέον φιλική πολιτική προς τους συμμάχους, που συνεπάγεται την ουσιαστική αυτονομία τους κι όχι την τυπική. Επιβάλλεται λοιπόν να σταματήσουν οι στρατηγοί τις αυθαιρεσίες σε βάρος των συμμάχων και ν' ασκείται η εποπτεία κατά τρόπο φιλικό κι όχι τυραννικό.

Με στόχο να καταστήσει αποτελεσματική την παραίνεσή του για φιλική συμπεριφορά προς τους συμμάχους, χρησιμοποιεί ως όπλο τον εκφοβισμό, υπενθυμίζοντας προς τους Αθηναίους τη γνωστή αρχή «**ἡ ἰσχύς ἐν τῇ ἐνώσει**». Αφήνει δηλ. να εννοηθεί ότι η Αθήνα θα διατρέξει κίνδυνο, αν ενωθούν όλοι οι σύμμαχοι εναντίον της, καθόσον είναι ισχυρότερη έναντι καθεμιάς συμμαχικής πόλης αλλά ασθενέστερη έναντι όλων μαζί. Και η ιστορία διδάσκει ότι πολλές φορές δημιουργήθηκαν συνασπισμοί πόλεων για ν' αντιμετωπισθεί μια ισχυρή δύναμη.

Το τρίτο κατά σειρά μέτρο συμπληρώνει ουσιαστικά το προηγούμενο. Μετά την ευσέβεια αξία για τον ρήτορα έχει η εκτίμηση που μπορούν να

κερδίσουν οι Αθηναίοι με τη δίκαιη συμπεριφορά τους προς τους συμμάχους, γιατί θα παραχωρηθεί εκουσίως απ' όλους τους Έλληνες η εξουσία και η ηγεμονία. Με τον ισχυρισμό αυτό είναι πασιφανές ότι ο ρήτορας προσπαθεί να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις που δημιούργησε η προτεινόμενη απαγκίστρωση της αθηναϊκής πολιτικής από την ηγεμόνευση των Ελλήνων, και ν' αναπτερώσει το ηθικό των Αθηναίων.

§§136-140

Ο Ισοκράτης ως γνήσιος εκφραστής της πανελλήνιας ιδέας ενδιαφέρεται για την ευτυχία όχι μόνο των Αθηναίων αλλά και όλων των Ελλήνων. Σ' αυτή θα οδηγήσει η σταθερή πίστη στα ιδεώδη που συνοψίζονται στα παραγγέλματα των §§133-135.

Με όσα επιχειρήματα, περισσότερο ή ολιγότερο πειστικά, έχει χρησιμοποιήσει ο ρήτορας δεν επιδιώκει να δει τους Αθηναίους αδρανείς αλλά **«πολεμικούς μὲν ὄντας ταῖς μελέταις καὶ ταῖς παρασκευαῖς, εἰρηνικούς δὲ τῷ μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πράττειν»** (πάρισον). Και διαβεβαιώνει ότι αποφυγή της οποιασδήποτε αδικίας εκ μέρους των Αθηναίων θα λειτουργήσει αποτρεπτικά και για τους άλλους, όταν μάλιστα δουν την αθηναϊκή δύναμη έτοιμη να σπεύσει σε βοήθεια των αδικουμένων. Και σε άλλους λόγους του ο Ισοκράτης αναφέρεται εκτενώς (βλ. Πανηγυρικός §54 κ.ε., Παναθηναϊκός §§168-171) στη συνδρομή που πρόσφεραν οι Αθηναίοι στους αδικουμένους.

Για να κερδίσει και τους πιο δύσπιστους ακροατές, καταφεύγει σ' ένα νέο επιχειρήμα που θυμίζει σοφιστική τέχνη: είτε ακολουθήσουν οι μεγάλες πόλεις την ειρηνόφιλη πολιτική της Αθήνας είτε όχι, η πόλη θα βρεθεί σε πλεονεκτική θέση. Γιατί στην πρώτη περίπτωση η Αθήνα θ' αποκτήσει τη φήμη της αποτρεπτικής δύναμης των αδικιών και στη δεύτερη περίπτωση όλοι οι **«κακῶς πάσχοντες»** θα καταφύγουν ικέτες στους Αθηναίους **«διδόντες οὐ μόνον τὴν ἡγεμονίαν ἀλλὰ καὶ σφᾶς αὐτοὺς»**.

Είναι φανερό ότι εδώ ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί την προπαγανδιστική τακτική του συνθήματος, της υπερβολής και των γενικεύσεων, καθώς επιζητεί να διεγείρει συναισθηματικά ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων και να «περάσει» την άποψη ότι θα συμπαρασταθούν πρόθυμα πολλοί στην καταπολέμηση της αδικίας. Ακολουθώντας με μια σειρά ρητορικών ερωτήσεων επιδιώκει να μεταδώσει στους ακροατές το πάθος του για την επικράτηση της ειρήνης και της δικαιοσύνης ανάμεσα σ' όλους τους Έλληνες. Το πάθος αυτό είναι ειλικρινές, καθώς πηγάζει από την πεποίθησή του ότι

θα υπάρξουν μόνο θετικές εξελίξεις:

1. Όλοι θα επιζητήσουν τη φιλία και τη συμμαχία της Αθήνας, που είναι η μόνη «υπερδύναμη» πρόθυμη και ικανή να προσφέρει τη συνδρομή της προς τους αδικοκείμενους χωρίς η ίδια να έχει ανάγκη από βοήθεια.

2. Θα σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην πόλη εξαιτίας της ευνοϊκής διάθεσης των άλλων προς αυτή.

3. Θα εισρεύσει άφθονος πλούτος στην Αθήνα.

4. Όλοι θα επαινούν τους Αθηναίους που έγιναν αιτία τόσων πολλών και τόσο σημαντικών αγαθών.

§§141-144

Ο Ισοκράτης δηλώνει ότι η μεγάλη ηλικία του δεν επιτρέπει να περιλάβει στον λόγο του όλα όσα διακρίνει με τη δημιουργική φαντασία του. Τονίζει όμως ότι **«καλόν ἔστιν... προστῆναι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας, καὶ σωτῆρας ἀλλὰ μὴ λυμεῶνας αὐτῶν κληθῆναι»**. Παραπλήσιες απόψεις διατυπώνει και στον Πανηγυρικό §§80-81 χρησιμοποιώντας μάλιστα και την ίδια αντίθεση: **«καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι»**. Επιθυμεί πράγματι μέσα στη γενική παράκρουση ν' αναδειχθούν οι Αθηναίοι προστάτες της ελευθερίας των Ελλήνων και ν' αποκτήσουν τη δόξα των προγόνων **«περίβλεπτοι ἐπ' ἀρετῇ γενόμενοι»**.

Συνοψίζοντας διακηρύσσει ότι πρέπει να μισήσουν τη θαλάσσια κυριαρχία (**«τὰς τυραννικάς ἀρχάς»**) και τις ξένες κτήσεις (**«δυναστείας»**) και να γίνουν ζηλωτές και μιμητές της βασιλικής εξουσίας στη Σπάρτη.

Μόνο έτσι θα μπορέσουν να διαλύσουν τις συκοφαντίες, να σταματήσουν τις μάταιες πολεμικές συγκρούσεις και ν' αποκτήσουν μόνιμα την ηγεμονία.

Θέλοντας να παρουσιάσει με τον παραστατικό τρόπο την ηγεμονία που οραματίζεται, την παραλληλίζει με τη Σπαρτιατική βασιλεία. Υπογραμμίζει ότι οι βασιλείς της Σπάρτης υπό την εποπτεία των πέντε εφόρων έχουν τη δυνατότητα να διαπράττουν λιγότερες αδικίες από τους απλούς πολίτες. Και τόση διαφορά υπάρχει στην ευτυχία των βασιλέων της Σπάρτης και των τυράννων, όση διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην ηρωοποίηση των τυραννοκτόνων και την καταδίκη σε ατιμία μεγαλύτερη κι από αυτή των δειλών και των ριψάσπιδων, όσων δεν θυσιάζουν τη ζωή τους για τους βασιλείς. Κλείνοντας το συμπέρασμά του διαβεβαιώνει γι' άλλη μια φορά ότι έχουν τη δυνατότητα οι Αθηναίοι να τιμηθούν από τους άλλους Έλληνες, αν θεωρηθεί η δύναμή τους σωτήρια γι' αυτούς.

Επιχειρεί να διεγείρει τα πατριωτικά συναισθήματα (§141) αναπολώντας την προγονική δόξα και προβάλλοντας τις ηθικές αξίες της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αρετής, που καταξιώνουν τη ζωή των ανθρώπων τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Κολακεύει εμμέσως τους Αθηναίους (§142) χαρακτηρίζοντας διαβολές (συκοφαντίες) τις κατηγορίες των συμμάχων. Όμως οι σύμμαχοι δεν κατηγορούσαν άδικα τους Αθηναίους, αφού πολλές φορές είχαν υποστεί τις οικονομικές καταπίεσεις και τις διοικητικές αυθαιρεσίες της ιμπεριαλιστικής πολιτικής τους. (Πρβλ. Μ. Σακελλαρίου, Παθολογία τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Γ1 σ. 456).

§ 145

Στον επίλογο ο Ισοκράτης προβάλλει και πάλι το πανελλήνιο ιδεώδες, την ενωμένη κι ευτυχισμένη Ελλάδα. Προσκαλεί τους νεότερους κι ακμαίότερους ρήτορες να πάρουν τη σκυτάλη του αγώνα, ώστε να επικρατήσει η αρετή και η δικαιοσύνη. Ο ίδιος επικαλούμενος την προχωρημένη ηλικία του και τη μεγάλη έκταση του λόγου του δηλώνει ότι σταματά την ομιλία του, αφού προηγουμένως φρόντισε να δημιουργήσει στους ακροατές του την προσδοκία πολλών και καλών επιχειρημάτων. Ὑπάρχει λοιπόν για τους νεότερους «στάδιον δόξης λαμπρόν», εφόσον το έπαθλο θα είναι για όλους η εδραίωση της πολυπόθητης ειρήνης.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. «Ἔστι δ'... πρῶτον μὲν ἦν συμβούλους ποιώμεθα... εὐδοκιμεῖν» (§§133-135).

Οι υποθετικές προτάσεις του κειμένου λειτουργούν ως υποκείμενα του ρ. «ἔστι».

Η χρήση των υποθετικών προτάσεων ως υποκειμένων είναι σπάνια (βλ. Κ.Κατεβαίνη, Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης §12. και Μ. Μπαχαράκη, Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, πίναξ 69ος).

[Για τον μακροπερίοδο λόγο του Ισοκράτη, που είναι από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του ύφους του, βλ. τα περιλαμβανόμενα στο παρόν τεύχος σχετικά κείμενα.]

2. «ἔργῳ δὲ τοῖς στρατηγοῖς... ἐκδιδῶμεν» Αναφέρεται στον στρατηγό Χάρη, για τον οποίο ο Διόδωρος ο Σικελιώτης γράφει:

«ἐλόμενοι δὲ στρατηγὸν Χάρητα καὶ ναυτικὴν δύναμιν δόντες ἐξέπεμψαν. οὗτος δὲ τοὺς μὲν πολεμίους εὐλαβούμενος, τοὺς δὲ συμμάχους

ἀδικῶν διετέλει. καταπλεύσας γὰρ εἰς Κόρκυραν συμμαχίδα πόλιν, στάσεις ἐν αὐτῇ μεγάλας ἐκίνησεν, ἐξ ὧν συνέπεσε γενέσθαι σφαγὰς πολλὰς καὶ ἄρπαγας, δι' ἃς συνέβη τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων διαβληθῆναι παρὰ τοῖς συμμάχοις. ὁ μὲν οὖν Χάρης καὶ ἕτερα τοιαῦτα παρανομῶν ἀγαθὸν μὲν οὐδὲν διεπράξατο, τῇ δὲ πατρίδι διαβολάς.»

(XV, 95)

Κι ο Αριστοφάνης σε πολλές κωμωδίες του σατιρίζει τη συνήθεια των Αθηναίων να εκλέγουν στρατηγούς με απόλυτη δύναμη και πληρεξουσιότητα πρόσωπα ανίκανα και ιδιοτελή, τα οποία με τα λάθη τους και την αυταρχική συμπεριφορά τους έδωσαν καίρια την πόλη.

Ο Ισοκράτης σ' άλλο σημείο του λόγου του (βλ. §55) κατακρίνει την αβελτηρία των Αθηναίων στο θέμα αυτό.

3. ἡσυχίαν ἄξουσιν (§137) Το ρ. ἄγω δηλώνει μόνιμη κατάσταση, ενώ το ρ. ἔχω στις αντίστοιχες περιφράσεις δηλώνει κατάσταση που διαμορφώνεται από τις περιστάσεις.

4. τοῖς ἀδικουμένοις βοηθεῖν (§ 137)

(βλ. Πανηγυρικός, 54-56 και Παναθηναϊκός, 168-171)

5. ταῖς προεχούσαις (§138): εννοεί τις άλλες μεγάλες πόλεις, τη Σπάρτη, τη Θήβα, το Άργος.

6. μακαριστότεροι (§ 143) ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί ως θετικό βαθμό το μακάριος. Στον Εὐαγόρα §70 υπάρχει ο υπερθετικός βαθμός. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί το μακαριστός, ενώ για συγκριτικό έχει το μακαριώτερος (βλ. Πολιτεία 465d). Ο συγκριτικός και ο υπερθετικός και των δύο τύπων υπάρχουν στον Ξενοφώντα.

Το επίθετο ὁ μάκαρ, ἡ μάκαρ (ἢ ἡ μάκαιρα) σχηματίζει τα παραθετικά κανονικά με τις καταλήξεις -τερος, -τατος (συγκρ. μακάρτερος και υπερθ. μακάρτατος).

7. ἀτιμότεροι... ἀποβαλλόντων (§143)

Ο Αισχίνης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι στερούσαν από τους δειλούς και τους ριψάσπιδες το δικαίωμα να αγορεύουν ενώπιον του λαού. «Καὶ τίσι δεύτερον ἀπέιπε μὴ λέγειν; «ἢ τὰς στρατείας», φησί, «μὴ ἔστρατευμένος, ὅσαι ἂν αὐτῷ προσταχθῶσιν, ἢ τὴν ἀσπίδα ἀποδεβληκώς», δίκαια λέγων.

Τί δὴ ποτε; ἄνθρωπε, τῇ πόλει ὑπὲρ ἧς τὰ ὄπλα μὴ τίθесαι ἢ διὰ δειλίαν μὴ δυνατὸς εἶ ἔπαμῦναι, μηδὲ συμβουλεύειν ἄξιον.»

(Κατὰ Τιμάρχου §29)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

§§133-§135

1. Ο Ισοκράτης προτείνει την εφαρμογή τριών μέτρων για να επανορθωθεί η κατάσταση στην πόλη. Ποιο από αυτά νομίζετε ότι είναι πιο σημαντικό; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.

2. Πώς κρίνετε την άποψη του ρήτορα να μη θεωρούνται δημοκρατικοί πολίτες οι συκοφάντες; Ποιον ή ποιους στόχους θέλει να επιτύχει η επιμονή του πάνω στο θέμα αυτό;

3. Να σχολιάσετε τον ισχυρισμό του ρήτορα που περιλαμβάνεται στη φράση: «τοῖς γὰρ οὕτω διακειμένοις... καὶ τὰς ἡγεμονίας διδῶσιν».

4. γνόντες, ἐκδιδῶμεν: Να γράψετε το β' ενικό πρόσωπο σ' όλες τις εγγλίσσεις του ιδίου χρόνου και να βρείτε λέξεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής με την ίδια ρίζα.

5. εὐσέβειαν: Να αιτιολογήσετε την ορθογραφία της λέξεως.

§§ 136-140

1. Για ποιους λόγους θέλει ο ρήτορας τους Αθηναίους όχι μόνο «εἰρηνικοὺς τῷ μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πράττειν» αλλά και «πολεμικοὺς ὄντας ταῖς μελέταις καὶ ταῖς παρασκευαῖς»; Μήπως σας θυμίζει κάποια βασική αρχή που ισχύει και στην εποχή μας για τη διατήρηση της ειρήνης;

2. Ισχυρίζεται ο ρήτορας ότι η Αθήνα θα ωφεληθεί είτε ακολουθήσουν και οι άλλες πόλεις φιλειρηνική πολιτική είτε όχι. Πόσο πειστικά κρίνετε τα επιχειρήματα που αναπτύσσει για να στηρίξει τον ισχυρισμό του;

3. «Πόσον δὲ πλοῦτον εἰς τὴν πόλιν εἰσρυσέσθαι;» Ποια εικόνα τῆς φύσεως φέρνει στο νου σας αυτή η φράση;

4. δυναμένους, προσδοκᾶν: Να αντικαταστήσετε τους ρηματικούς τύπους χρονικώς και να κλίνετε τον παρατατικό.

5. ὀκνήσουσι, ἄξουσιν: Να αιτιολογήσετε το χρόνο και την έγγλιση των ρημάτων, αφού βρείτε το συντακτικό ρόλο των προτάσεων στις οποίες ανήκουν, και το υποκείμενό τους.

§ 141-144

1. Ο Ισοκράτης προτρέπει τους Αθηναίους «προστῆναι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας». Γιατί εξαρτά το «προστῆναι» από το «καλόν ἐστι» και όχι από ένα άλλο ρήμα (χρή, δεῖ κ.λ) και σε τι στοχεύει με το «καὶ περιβλέπτους ἐπ' ἄρετῇ γενομένους τὴν δόξαν τὴν τῶν προγόνων ἀναλαβεῖν»;

2. Γιατί αναφέρεται στην επανάκτηση της ηγεμονίας στο τέλος του λόγου του;

Νομίζετε ότι αποτελεί ουτοπία η ηγεμονία που οραματίζεται ο ρήτορας; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

3. Σε τι αποβλέπει με την καταδίκη κάθε τυραννικής εξουσίας και την υπενθύμιση των τιμών που απολαμβάνουν οι τυραννοκτόνοι;

4. **σωτῆρας, λυμεῶνας:** Να γράψετε τις πλάγιες πτώσεις των λέξεων στον ενικό και πληθυντικό αριθμό.

5. **ἦττον, μεγίστας:** Να γράψετε τους άλλους βαθμούς και να κλίνετε τον συγκριτικό της 6' λέξης.

§ 145

1. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο ρήτορας με τον επίλογο επιδιώκει:

α) να καταστήσει ευνοϊκό τον ακροατή για τον εαυτό του και δυσμενή για τον αντίπαλο.

β) να εξάρει ή να μειώσει τη σημασία ορισμένων πραγμάτων

γ) να συγκινήσει τον ακροατή με την παθοποιΐα και

δ) να ξαναθυμίσει τα γεγονότα που εκτέθηκαν προηγουμένως.

Τι έχει επιτύχει κατά τη γνώμη σας με τον επίλογό του ο ρήτορας και με ποιον τρόπο;

2. **ἐνότων:** Να αναπτύξετε τη μετοχή στην αντίστοιχη δευτερεύουσα πρόταση.

3. **καὶ λέγειν καὶ γράφειν:** Να μετατρέψετε τον πλάγιο λόγο σε ευθύ.

Β' ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟΣ

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟΣ

Γενικές εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη διδασκαλία του Αρεοπαγιτικού.

Για λόγους μεθοδολογικούς το κείμενο που διδάσκεται από το πρωτότυπο έχει χωρισθεί σε ενότητες που διαθέτουν λίγο ως πολύ νοηματική αυτοτέλεια και αντιστοιχούν σε μία ή δύο το πολύ διδακτικές ώρες. Πλην των γνωστών γενικών σκοπών διδασκαλίας κειμένων του Ισοκράτους, η διδασκαλία κάθε συγκεκριμένης ενότητας καλείται να υπηρετήσει ειδικότερους στόχους, οι περισσότεροι από τους οποίους επισημαίνονται κατά περίπτωση. Ακολουθούν επισημάνσεις και στη συνέχεια παρατίθεται αξιοποιήσιμο υλικό που, ακόμα κι αν δεν χρησιμοποιηθεί - εν όλω ή εν μέρει - μέσα στην τάξη, βοηθάει σε μια πιο σφαιρική θέαση των ιδεών του Ισοκράτους και του πνευματικού κλίματος της εποχής και επηρεάζει έμμεσα (και γι' αυτό, πιο ουσιαστικά, ίσως,) τη διδασκαλία.

Όπως έχει υπογραμμισθεί και στην περίπτωση των άλλων διδασκόμενων λόγων, οι ασκήσεις του βιβλίου του μαθητή είναι ενδεικτικές και όχι υποχρεωτικές (απαντώνται απλώς εν συντομία ερωτήσεις που, σε περίπτωση που χρησιμοποιούνταν, θα επιβάρυναν με πρόσθετο φόρτο εργασίας τον ήδη πολλαπλώς επιβεβαρμένο διδάσκοντα). Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι σε ένα μάθημα που φιλοδοξεί να καλλιεργήσει την κρίση, τη δημιουργικότητα και τη δυνατότητα του μαθητή να εκφράζεται και να επιχειρηματολογεί σε συνεχή λόγο, καλό είναι να αποφεύγονται ερωτήσεις που καλλιεργούν τη δογματική διαζευκτική λογική, αντικαθιστούν τη γνώση με την αναγνώριση, αποκλείουν εκ προοιμίου την έκφραση της πρωτότυπης, μη αναμενόμενης ιδέας και υποβάλλουν απλουστευτικές, μονολεκτικές απαντήσεις.

Σημειώνεται τέλος ότι τόσο στα γλωσσικά σχόλια, όσο και στην εν γένει επεξεργασία του λόγου, γίνεται προσπάθεια να αξιοποιηθεί η ιδιαίτερη γλωσσική, πολιτισμική, κ.λπ. σχέση των Νεοελλήνων - και επομένως και του μαθητή - με τους αρχαίους Έλληνες, κάτι που δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο στο Ελληνικό σχολείο. Ειδικότερα για τον Ισοκράτη, ίσως δεν είναι ολότελα άσκοπο να έχει κατά νουν ο μαθητής ότι η νεοελληνική φιλολογία συνεισέφερε στην έκδοση και ερμηνεία του Ισοκρατικού κειμένου με το έργο πολλών ανθρώπων, απ' τους οποίους αναφέρουμε ενδεικτικά:

α) τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη ο οποίος εξέδωσε πρώτος τους λόγους του Ισοκράτους (όχι όμως και τις επιστολές) το 1493 στο Μεδιόλανο (Μιλάνο).

β) τον Ανδρέα Μουστοξύδη ο οποίος ανακάλυψε σ' έναν Αμβροσιανό κώδικα και εξέδωσε το μεσαίο τμήμα του λόγου *Περὶ ἀντιδόσεως* (§§ 73-309), το 1812 στο Μιλάνο.

γ) τον Αδαμάντιο Κοραή ο οποίος εξέδωσε τους λόγους του Ισοκράτους το 1807 στο Παρίσι. Ο G.Norlin στην εισαγωγή της Ισοκρατικής έκδοσης της Loeb Classical Library (σ. 48) σημειώνει για την έκδοση του Κοραή: «...με ανεκτίμητης αξίας σχόλια στη νεοελληνική γλώσσα».

Ισοκράτους Ἀρεοπαγίτικος, Εισαγωγή.

■ Σχετικά με τον τίτλο «Ἀρεοπαγίτικος».

Έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί διάφορες απόψεις, όπως ότι ονομάστηκε «Ἀρεοπαγίτικος» επειδή:

α) εκφωνήθηκε ενώπιον της βουλής του Αρείου πάγου

β) ήταν τόσο άρτιος τεχνικά, ώστε άξιζε να εκφωνηθεί ενώπιον του Αρείου πάγου («a dignitate et praestantia», Ερρίκος Στέφανος)

γ) υποτίθεται ότι εκφωνούνταν από Αρεοπαγίτη ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου (Κυπριανός)

δ) αποτελεί εγκώμιο του Αρείου πάγου και συμβουλεύει να αποδοθούν σ' αυτόν οι δικαιοδοσίες τις οποίες είχε πριν από τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη.

Στην τελευταία άποψη (η οποία φαίνεται να είναι η πιο σωστή, και την οποία στήριξε με το κύρος του ο Benseler) αντιτάσσεται το επιχείρημα ότι ο σκοπός του λόγου δεν είναι η αποκατάσταση των παλαιών δικαιοδοσιών του Αρείου πάγου, αλλά η επιστροφή στην «πάτριον πολιτείαν», προτείνεται επομένως μια πολιτειακή αλλαγή. Το ούτως ή άλλως αδύναμο επιχείρημα μπορεί να ανασκευασθεί βάσει της άποψης ότι ο Άρειος πάγος, με το τεράστιο κύρος του, αποτελεί το προσφορότερο πρόσχημα, πίσω από το οποίο μπορεί να καλυφθεί μια παράνομη στην ουσία της πρόταση. Είναι επομένως πιθανότατο ότι ο λόγος επιγράφεται «Ἀρεοπαγίτικος» για λόγους τακτικής - τακτικής που είχε εγκαινιασθεί ήδη από τους

μετριοπαθείς ολιγαρχικούς της Βουλής των Τετρακοσίων -, έτσι ώστε να προταθεί μια ολιγαρχική λύση με την επίκληση προσώπων και θεσμών γενικής αποδοχής που βρίσκονται στο απυρόβλητο.

■ Χρονολόγηση.

«Ο Ἀρεοπαγητικός είναι η σαφέστερη απόδειξη του αναπροσανατολισμού των ενδιαφερόντων του Ισοκράτη μετά τα γεγονότα του συμμαχικού πολέμου. Το έργο γράφτηκε ως είδος παραρτήματος στον *Περὶ Εἰρήνης* λόγο, τις πολιτικές απόψεις του οποίου ερχόταν να διασαφηνίσει και να συγκεκριμενοποιήσει περαιτέρω.

Ο Meyer, όμως, ανέτρεψε τη σειρά διαδοχής των δύο λόγων και υποστήριξε ότι ο Ἀρεοπαγητικός τοποθετείται την εποχή που μεσολάβησε από το «τελεσίγραφο» του Πέρση βασιλιά μέχρι την ειρήνη του 355 π.Χ., ενώ ο *Περὶ Εἰρήνης* πιθανότατα θα δημοσιεύτηκε το 352 π.Χ. Η άποψή του όμως προσκρούει στο γεγονός ότι η εικόνα της Αθήνας, με την οποία αρχίζει ο λόγος, ανταποκρίνεται μόνο σε περίοδο ουσιαστικής ειρήνης. Είναι μάλιστα τόσο λαμπρή η αθηναϊκή εικόνα, που ο Sittl υπέθεσε πως η εισαγωγή συντέθηκε πριν από τον συμμαχικό πόλεμο και προσαρτήθηκε χωρίς καμία τροποποίηση στην αρχή του λόγου αργότερα, υπόθεση προς την οποία προσανατολίστηκε και ο Blass. Έχουμε, όμως, ήδη αναφέρει ότι χάρη στην πολιτική που ακολούθησε ο Εύδουλος η δύναμη της Αθήνας ανασυντάχτηκε κατά ένα μέρος, λίγο καιρό μόλις μετά το πέρας του συμμαχικού πολέμου.[...] Στο αντίθετο ρεύμα, ο Wolf, εκλαμβάνοντας κατά γράμμα τη φράση με την οποία ο ρήτορας τόνιζε την απώλεια όλων των πόλεων της Θράκης, μετέθεσε τον λόγο σε χρονολογία μεταγενέστερη του 348 π.Χ., μεταγενέστερη ακόμη και του 346 π.Χ. Οι περισσότερες ωστόσο πόλεις της Θράκης είχαν φύγει από την κυριαρχία της Αθήνας ήδη από το τέλος του συμμαχικού πολέμου, και μόνο η Μεθώνη κράτησε αντίσταση μέχρι το 353 π.Χ. [...] Όσον αφορά τον υπαινιγμό του ρήτορα ότι οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να σώζουν φίλους των Θηβαίων, είναι πολύ πιθανό να εννοεί την επεμβατική πρωτοβουλία της Αθήνας υπέρ της Μεσσήνης και της Μεγαλόπολης. Έχουμε λοιπόν κάθε λόγο, με βάση τα παραπάνω στοιχεία, να συγκλίνουμε προς τη γενικότερα αποδεκτή άποψη και να τοποθετήσουμε χρονικά τη σύνταξη του Ἀρεοπαγητικοῦ το 355 π.Χ. ή το 354 π.Χ. ...» (G. Mathieu, ό.π., σ. 195 - 196).

«..λείπεται δὲ νῦν νὰ κάμω λόγον περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ. Αἱ περὶ τούτου γινῶμαι τῶν λογίων ἀνδρῶν εἶναι πολλαὶ καὶ ἀπώτατα ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσαι. Ὁ παλαιὸς Ἰερώνυμος Βόλφιος ἐξήγαγεν ἐκ τοῦ ἐννάτου παραγράφου, ὅτι ἐξεδόθη ὁ λόγος μετὰ τὸ ἔτος 346. Ἄλλοι δέ, ἐν οἷς καὶ ὁ Benseler, ἐξήγαγον ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, ὅτι ἐξεδόθη ὁ λόγος εὐθὺς μετὰ τὸ ἔτος 355. Καὶ τῷ ὄντι τὸ μόνον χωρίον ἐξ οὗ δύναται νὰ ὀρισθῇ ὁ χρόνος τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου, εἶναι οἱ παράγραφοι 9 καὶ 10.[...] Καὶ ἀπώλειαν μὲν τῶν ἐπὶ Θράκης πόλεων ἐκλαμβάνει ὁ Βόλφιος τὴν ὑπὸ Φιλίππου ἄλωσιν τῆς Ὀλύνθου· ἐάλω δὲ ἡ Ὀλυνθος κατὰ Κλίντωννα τὸ 347· τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος συνωμολογήθη μετὰξὺ Ἀθηναίων καὶ Φιλίππου ἢ Φιλοκράτειος εἰρήνη· ὥστε τῷ ὄντι ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων, καθ' ἃ λέγεται εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου, ἦγε τὸ 346 εἰρήνην. Ἄλλ' ἢ τοῦ Βολφίου γνώμη μόνον τὴν ἀπώλειαν τῶν ἐπὶ Θράκης ἐξηγεῖ, ἐν ᾧ ἢ τοῦ Benseler ἐρμηνεύει ἅπαντα τὰ γεγονότα τὰ ἐν τῷ ἀναγραφέντι χωρίῳ μνημονευόμενα. Ἀπώλειαν τῶν ἐπὶ Θράκης πόλεων ἐκλαμβάνει ὁ Benseler τὸν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ποτιδαίας χρόνον, διότι μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Ποτιδαίας ἀπώλεσαν οἱ Ἀθηναῖοι πᾶν ὅ,τι εἶχαν ἐπὶ τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου· ἐπὶ Θράκης δὲ ἐκάλουν οἱ Ἀθηναῖοι κυρίως τὰ ἐπὶ τῆς χαλκιδικῆς χερσονήσου χωρία· ἐάλω δ' ἡ Ποτίδαια τὸ ἔτος 356, περὶ τὰς αὐτὰς ἡμέρας, καθ' ἃς ἐγεννήθη ὁ Ἀλέξανδρος, διότι κατὰ Πλούταρχον (Ἀλεξ. 3) ἡ γένεσις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἡγγέλθη τῷ Φιλίππῳ, ἄρτι Ποτίδαιαν ἡρηκότι. Τὰ δὲ πλείω ἢ χίλια τάλαντα, ἃ μάτην εἰς τοὺς ξένους ἀνηλώκασιν, εἶναι τὰ χρήματα τὰ δαπανηθέντα εἰς τοὺς μισθοφόρους κατὰ τὸν πόλεμον, ὃν ἐπολέμησαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς Χίους, Ῥοδίους, Βυζαντίους, Κώους, τὸν ἐπικληθέντα συμμαχικόν· διήρκεσε δὲ ὁ πόλεμος ἔτη τρία καὶ συνωμολογήθη εἰρήνη τὸ τέλος τοῦ 355 ἔτους (Διοδ. 16.7).— Λέγονται δὲ οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τοὺς Ἑλληνας διαβεβλημένοι δι' αὐτὸν δὲ τὸν πρὸς τοὺς συμμαχικούς πόλεμον· τῷ δὲ βαρβάρῳ ἐγένοντο πολέμιοι διὰ τὸν Χάρητα, ὅστις στρατηγὸς ὢν τὸ 356 ἔτρεξεν εἰς βοήθειαν τοῦ Ἀρταβάζου, ἀποστάντος ἀπὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως, ἐν ᾧ ἦγον εἰρήνην οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὴν αὐλήν τῶν Περσῶν· συμμαχήσαντος δὲ τοῦ Χάρητος τῷ Ἀρταβάζῳ καὶ νικήσαντος τὴν τοῦ βασιλέως δύναμιν, ὁ μὲν Ἀρτάβαζος ἀποδιδούς τῆς εὐεργεσίας χάριτας ἐδωρήσατο πλῆθος χρημάτων, ἐξ ὧν ἠδυνήθη ὁ Χάρης νὰ διατρέφῃ τὸ στράτευμα, οἱ δ' Ἀθηναῖοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεδέξαντο τὴν πράξιν τοῦ Χάρητος, ὕστερον δὲ τοῦ βασιλέως πρέσβεις ἀποστείλαντος καὶ κατηγοροῦντος τοῦ Χάρητος τὴν ἐναντίαν ἔσχον γνώμην, καθ' ἃ διηγεῖται ὁ Διόδωρος (16.22).

Τὸ δ' ἐξῆς λεγόμενον, ἔτι δὲ τοὺς μὲν Θηβαίων φίλους σώζειν ἡναγκα-
σμένοι, τοὺς δ' ἡμετέρους αὐτῶν συμμάχους ἀπολωλεκότες ἀναφέρεται
εἰς τὸ τέλος τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου μεθ' ὃν Χίοι, Ῥόδιοι, Βυζάντιοι, φί-
λοι γενόμενοι τῶν Θηβαίων ἦσαν διὰ τὴν συνομολογηθεῖσαν εἰρήνην σῶσι
καὶ ἀσφαλεῖς, ἐν ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι ἀπώλεσαν αὐτοὺς τούτους, ὄντας πρὸ τοῦ
πολέμου συμμάχους.— Τέλος, τὰ εὐαγγέλια, ἃ δις ἤδη τεθύκασιν, κατὰ
τὸν πιθανώτατον λόγον ἀναφέρονται εἰς τὰς νίκας Χάρητος καὶ Ἀρταβά-
ζου κατὰ τοῦ Περσῶν βασιλέως, ἅς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Διόδωρος, ἀπεδέξαντο
οἱ Ἀθηναῖοι. Οὕτω πάντα τὰ ἐν τῷ χωρίῳ μνημονευόμενα γεγονότα συ-
ντρέχουσι καὶ ἀρμόζουσι πρὸς τὸν χρόνον τὸν μετὰ τὸ 355 ἔτος, ὃν ὀρθό-
τατα μετ' ἄλλων ὀρίζει ὁ Benseler ὡς τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου χρόνον.
(Α. Κυπριανοῦ: *Περὶ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους*, περ. Φιλί-
στωρ, τόμ. Α'. τευχ. 8, σελ. 303-305, Ἐν Ἀθήναις, 1861).

■ «δημοκρατίαν...ἀριστοκρατίᾳ μεμιγμένην».

«Ἐγὼ δ' ὁμολογῶ μὲν ἔρεῖν πολλὰ τῶν ἐκεῖ καθεστώτων, οὐχ ὡς Λυ-
κούργου τι τούτων εὐρόντος ἢ διανοηθέντος, ἀλλ' ὡς μιμησαμένου τὴν δι-
οίκησιν ὡς δυνατόν ἄριστα τὴν τῶν προγόνων τῶν ἡμετέρων, καὶ τὴν τε
δημοκρατίαν καταστήσαντος παρ' αὐτοῖς τὴν ἀριστοκρατίᾳ μεμιγμένην,
ἥπερ ἦν παρ' ἡμῖν, καὶ τὰς ἀρχάς οὐ κληρωτάς ἀλλ' αἰρετάς ποιήσαντος,
καὶ τὴν τῶν γερόντων αἵρεσιν τῶν ἐπιστατούντων ἅπασιν τοῖς πράγμασι
μετὰ τοσαύτης σπουδῆς ποιεῖσθαι νομοθετήσαντος, μεθ' ὅσης πέρ φασι
καὶ τοὺς ἡμετέρους περὶ τῶν εἰς Ἀρειον πάγον ἀναβήσεσθαι μελλόντων,
ἔτι δὲ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῖς περιθέντος τὴν αὐτὴν, ἥπερ ἦδει καὶ τὴν
βουλὴν ἔχουσιν τὴν παρ' ἡμῖν» (Ἰσοκράτους *Παναθηναϊκός*, 153 - 155).

Ὑπόθεσις ἀνωνύμου γραμματικοῦ

Ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ συμβουλεύει ὥστε τοὺς Ἀρεοπαγίτας ἀναλαβεῖν
τὴν προτέραν πολιτείαν, ἣτις ἦν ἔχουσα πᾶσαν ἐξουσίαν, σχεδὸν εἰπεῖν,
τῶν ἐν τῇ πόλει πάντων πραγμάτων. Ἦσαν γὰρ αὐτὴν ἀποβαλόντες
ἀπὸ τοιαύτης αἰτίας. Ἐφιάλτης τις καὶ Θεμιστοκλῆς χρεωστοῦντες τῇ
πόλει χρήματα καὶ εἰδότες ὅτι, ἐὰν δικάσωσιν οἱ Ἀρεοπαγῖται, πάντως
ἀποδώσουσι, καταλῦσαι αὐτοὺς ἔπεισαν τὴν πόλιν, οὕτως οὕπως τινὸς

μέλλοντος κριθῆναι (ὁ γὰρ Ἀριστοτέλης λέγει ἐν τῇ Πολιτείᾳ τῶν Ἀθηναίων ὅτι καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς αἴτιος ἦν μὴ πάντα δικάζειν τοὺς Ἀρεοπαγίτας)· δῆθεν μὲν, ὥς δι' αὐτοὺς τοῦτο ποιοῦντες, τὸ δ' ἀληθές διὰ τοῦτο πάντα κατασκευάζοντες. Εἴτα οἱ Ἀθηναῖοι ἀσμένως ἀκούσαντες τῆς τοιαύτης συμβουλῆς κατέλυσαν αὐτούς. Καὶ ἡ μὲν ὑπόθεσις αὕτη· ἡ δὲ στάσις τοῦ λόγου πραγματικῇ κεφάλαιον δὲ τὸ συμφέρον. Ἐγράφη δ' ὁ λόγος ἐν ἀρχαῖς τῶν Φιλιππικῶν χρόνων, ὥς καὶ αὐτὸς δηλοῖ.

§§1-2

Ὑποθετικές αντιρρήσεις στον «περί σωτηρίας» λόγο του Ισοκράτους.

Ειδικοί στόχοι

α) να καταδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το «σχῆμα προ(κατα)λήψεως».

β) να επισημανθεί ο χαρακτήρας των «προκαταλαμβανομένων» απόψεων που απηχούν τη λογική της (υλικής) δύναμης και το ὅλο ἔπαρση και αλαζονεία ιμπεριαλιστικό πνεῦμα απ' το οποίο διακατέχονται οι πολῖτες των Αθηνών.

γ) να συνδυασθεί - σ' ὅ,τι αφορά στη γλωσσική διδασκαλία - ἡ μελέτη της αρχαίας με τη γνώση της νέας ελληνικής, ἔτσι ὥστε να γίνει πραγματικότητα ἡ προτροπή του Κοραΐ ο οποίος δεν κουράζεται να συνιστά διαρκῶς «τὴν ἀδιάκοπον παράθεσιν τῆς παλαιᾶς μετὰ τὴν νέαν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων».

Επισημάνσεις

■ Σε ἀντίθεση με τις σημερινές πρακτικές της δογματικῆς ανακοίνωσης των ατομικῶν απόψεων, ἢ της απόδοσης σκοτεινῶν κινήτρων στον διαφωνοῦντα, το αρχαῖο ελληνικὸ πνεῦμα αποδεικνύει ὅτι ξέρεי να διαλέγεται ἀκόμα κι ὅταν μονολογεῖ, ἀναζητῶντας τις πιθανές ἀντιρρήσεις και προσπαθῶντας να τις ἀνασκευάσει με τὴ δύναμη τοῦ λόγου.

■ Οι λέξεις, με το ειδικό τους βάρος, εκφράζουν την ουσία του ιμπεριαλιστικού πνεύματος: «τριήρεις...κεκτημένης» (υλική δύναμη), «κατὰ θάλατταν ἀρχούσης» (ηγεμονία), «συντάξεις ὑποτελοῦντας» (οικονομική εκμετάλλευση και ισχύς), «τὸ προσταττόμενον ποιοῦντας» (αυταρχική άσκηση εξουσίας), «τοῖς δ' ἐχθροῖς... δεδιέναι περὶ τῆς αὐτῶν σωτηρίας» (έπαρση και αλαζονική περιφρόνηση του αντιπάλου).

■ «ἔτι δὲ συμμάχους ἐχούσης πολλοὺς [...], πολὺ δὲ πλείους τοὺς τὰς συντάξεις ὑποτελοῦντας...». Κάνει πιθανότατα τη διάκριση μεταξύ συμμάχων που συνδέονταν με ειδική συμφωνία και συμμάχων που ἦσαν πλήρη μέλη της συμμαχίας.

■ Οι γλωσσικές συσχετίσεις με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες γίνονται για να συνειδητοποιηθεί και στο γλωσσικό πεδίο είτε η προσφορά [πρβλ. (σύν)ταξις-tax] είτε η οργανική σχέση [πρβλ. σφάλλω-fallo] του ελληνικού προς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ «Προκατάληψις μὲν οὖν ἐστὶ δι' ἧς τὰ τε τῶν ἀκούοντων ἐπιτιμήματα καὶ τοὺς τῶν ἀντιλέγειν μελλόντων λόγους προκαταλαμβάνοντες ὑπεξαίρησμεν τὰς ἐπιφερομένας δυσχερείας. Καὶ τὰς μὲν τῶν ἀκούοντων ἐπιτιμήσεις ὧδε χρὴ προκαταλαμβάνειν· ἴσως δὲ τινες ὑμῶν θαυμάζουσιν ὅτι νέος ὢν οὕτω περὶ μεγάλων πραγμάτων ἐπεχείρησα δημηγορεῖν.» (Ἀναξιμένους Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον, 18, 1).

■ «τὴν πρόσοδον ἐποιησάμην».

«Ἡ δὲ φράσις πρόσοδον ποιεῖσθαι ἢ ἀπογράφεσθαι ἢ γράφεσθαι πρὸς τὴν βουλὴν ἢ τὸν δῆμον παρέσχε καὶ παρέχει οὐκ ὀλίγας δυσκολίας, διότι πρῶτον ὀλίγον εἶνε γνωστὴ διὰ τὴν σπανίαν χρῆσιν αὐτῆς, καὶ δεύτερον εἶνε λίαν συνεπτυγμένη.

Ὁ Benseler ἐν τῇ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ ἐκδόσει σελ. 87 μέμφεται τὸν Βεργμᾶννον καὶ Κοραῖν ὡς μὴ ὀρθῶς τὴν φράσιν ἐνόησαντας. Παρατίθῃσι δὲ πρὸς διασάφησιν αὐτῆς τὸ τοῦ Αἰσχίνου (κατὰ Τιμάρχ. 81) χωρίον, ἔχον οὕτω. «Τῆς γὰρ βουλῆς τῆς ἐν Ἀρείῳ πάγῳ πρόσοδον ποιούμενης πρὸς τὸν δῆμον κτλ.» [...] Ἀλλ' ἂν τις παραβάλλῃ τὰ τρία τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ χωρία (1, 15, 84) ἔνθα ἡ φράσις ἀπαντᾷται καὶ τὸ τοῦ Αἰσχί-

νου κατὰ Τιμάρχου (81) πρὸς ἄλλο σαφέστερον χωρίον τοῦ Δημοσθένους (κατὰ Τιμοκρ. 715), ἐξηγούμενον καὶ ἐκ προηγουμένων ἄλλων αὐτόθι χωρίων, νομίζομεν ὅτι εὐκόλως θέλει πεισθῇ ὅτι ἡ φράσις δὲν λέγεται ἰδίως ἐπὶ τῆς προσελεύσεως τῶν Ἀρεοπαγιτῶν πρὸς τὸν δῆμον, ἀλλ' ἐπὶ παντὸς πολίτου ζητοῦντος παρὰ τῆς βουλῆς τῶν πεντακισίων (διὰ τῶν πρυτάνεων) ἄδειαν εἰσόδου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου. [...] Τὸ δὲ πρόσδοτον ἀπογράφεσθαι ἢ γράφεσθαι ἴσως ἰδίως λέγεται ἐπὶ τοῦ ζητοῦντος παρὰ τῆς βουλῆς ἄδειαν νὰ ἐμφανισθῇ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅπως προτείνῃ νόμον τινα. [...] Οὕτως ἐν τῷ μνημονευθέντι τοῦ Δημοσθένους χωρίῳ κατηγορεῖται ὁ Τιμοκράτης καὶ ὅτι προσῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐν παραβύστω καὶ λάθρα νόμον εἰσήνεγκεν ἄνευ εἰδήσεως τῆς βουλῆς. Ὁ δὲ κατήγορος ἀφοῦ ἀνέγνω τὸν νόμον, κατὰ τὸν ὅποιον ὤφειλε νὰ συμμορφωθῇ ὁ Τιμοκράτης, λέγοντα «ὁ δὲ τιθεὶς τὸν καινὸν νόμον, ἀναγράψας εἰς λεύκωμα, ἐκτιθέτω πρόσθεν τῶν ἐπωνύμων ὁσημέραι, ἕως ἂν ἐκκλησία γένηται» [...] στραφεὶς ἔπειτα πρὸς τὸν Τιμοκράτην λέγει· «χρῆν σε, ὦ Τιμοκράτες, εἰδότα τὸν νόμον τόνδε, ὃν ἀνέγνων, εἶτι δίκαια ἐβούλου πράττειν, πρῶτον μὲν πρόσδοτον γράψασθαι πρὸς τὴν βουλὴν, εἶτα τῷ δήμῳ διαλεχθῆναι» [...]

Ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ Ἰσοκράτης διὰ τῆς φράσεως περὶ σωτηρίας τὴν πρόσδοτον ἐποιησάμεν φαίνεται λέγων πεφυλαγμένως πως καὶ ἀορίστως ὅτι ἐξεπλήρωσε δῆθεν καὶ αὐτὸς τὰς τοῦ νόμου διατυπώσεις, ζητήσας παρὰ τῆς βουλῆς τὴν ἄδειαν ἵνα λαλήσῃ πρὸς αὐτοὺς περὶ σωτηρίας· διὸ καὶ ἐνάθρως τὴν πρόσδοτον λέγει, τὴν γνωστὴν δηλ. οὕσαν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν προτέρων δῆλῳσίν του, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς του ἀπέβλεπε νέων νόμων πρότασιν διώρθωσεν ἐν σελ. 15 τὴν φράσιν εἰπὼν «ὕπὲρ ἧς ἐγὼ καὶ τοὺς λόγους μέλλω ποιῆσθαι καὶ τὴν πρόσδοτον ἀπεγραψάμεν» (Α.Γ. Κωστοπούλου, *Περὶ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους ἀπάντησις*, Φιλίστωρ, τόμ. Α', τευχ. 12, σ. 502-504).

■ Ἡ ἀπόψη ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους λειτουργοῦσαν ὡς ασκήσεις ρητορικῆς γιὰ τοὺς μαθητὲς του.

ὑποστηρικτῆς τῆς υπῆρξε ὁ Αριστείδης Κυπριανός (1830-1869): «Πλανῶνται δὲ οἱ νεώτεροι ἐξηγηταὶ περὶ δύο κυρίως πράγματα. Πρῶτον νομίζουν ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους ἐγράφησαν καὶ ἀποτείνονται πρὸς τὸ δημόσιον, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην ἐγράφησαν καὶ ἀποτείνονται πρὸς μόνους τοὺς μαθητὰς, τοὺς μαθητὰς μόνους προϋποθέτουσιν ἀναγνώστας, καὶ ἡ ἑρμηνεία πρέπει νὰ ἀφορμᾶται ἐκ ταύτης τῆς ἀρχῆς, διότι πᾶς ἄλλος

τρόπος, ὅστις ὑπολαμβάνει τὸ δημόσιον ἀναγνώστας τῶν λόγων, ἄγει εἰς ἡμαρτημένην καὶ ἄτοπον ἐξήγησιν. Οἱ σωζόμενοι λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην τὰ παρὰ τῶν παλαιῶν μνημονευόμενα ἀπορρήτα τοῦ Ἰσοκράτους[...]. Εἶναι αἱ τέχναι τοῦ Ἰσοκράτους, ἃς ἱστορεῖ ὁ Πλούταρχος, ὅτι λαβὼν ὁ Δημοσθένης κρύφα ἐξέμαθεν αὐτάς [...]. Εἶναι δηλαδὴ συγγράμματα τεχνικὰ ὠρισμένα εἰς μελέτην μόνων τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου, ἅτινα δὲν μετεδίδοντο εἰς τοὺς ἔξω, ἀλλ' εἰς μόνους ἐκείνους ὅσοι εἶχον ἀποτίσει τὸν μισθὸν τῆς διδασκαλίας. Δεύτερον πλανῶνται οἱ νεώτεροι ἐξηγηταὶ περὶ ἐκεῖνο, ὅτι ὑπολαμβάνουσι τοὺς σωζομένους λόγους τοῦ Ἰσοκράτους ὁμοίους τοῖς τῶν ἄλλων ῥητόρων, ἀπλοῦς δηλ. καὶ περὶ μίαν ὑπόθεσιν διατρέχοντας, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους ἀνάγονται εἰς ἐκείνην τὴν τάξιν τῶν λόγων, οὗς οἱ παλαιοὶ ἐκάλουν ἐσχηματισμένους. Ἐσχηματισμένοι δὲ λόγοι ὀνομάζονται οἱ ἔχοντες σύνθεσιν ὑποκεχυμένην καὶ λανθάνουσαν, ἣν διαγιγνώσκουσι μόνοι οἱ εἰδότες τὸ μυστήριον μαθηταί. Σκοπὸς τῆς παραδόξου ταύτης συνθέσεως ἦτο νὰ μένωσιν ἀπορρήτοι οἱ κανόνες τῆς τέχνης καὶ εἰς περίστασιν καθ' ἣν μετέδιδέ τις τῶν μαθητῶν εἰς τοὺς ἔξω τοῦ σχολείου τοὺς λόγους. Διότι ἐν ᾧ ὁ ἐπιπολαιῶς ἀναγινώσκων καὶ ἀμύητος τοῦ ἀπορρήτου νομίζει ὅτι ἀναγινώσκει λόγον ἀπλοῦν, ὁ προειδὼς τὴν ὑπολανθάνουσαν οἰκονομίαν μαθητῆς ἀνευρίσκει τὸ πλέγμα τῆς συνθέσεως καὶ ἀνακαλύπτει θησαυρὸν τεχνικῶν κανόνων καὶ ὑποδειγμάτων...» (Ἀρ. Κυπριανοῦ, *Τὰ ἀπορρήτα τοῦ Ἰσοκράτους ἢ περὶ λόγων ἐσχηματισμένων*, σελ. 8-9, Ἐν Ἀθήναις, 1871).

Το ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα τοῦ Κυπριανοῦ εἶναι ἡ ἐπὶ κλήση ενός ἀποσπάσματος ἀπὸ τον Παναθηναϊκὸ (§ 246) που, σημειωτέον, ἔφερε καὶ τον Κοραΐ σε ἀμνηχανία: «Ὅτι δὲ προελόμενος συνθεῖναι λόγον μὴδὲν ὅμοιον τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ τοῖς μὲν ῥαθύμως ἀναγινώσκουσιν ἀπλοῦν εἶναι δόξοντα καὶ ῥάδιον καταμαθεῖν, τοῖς δ' ἀκριβῶς διεξιούσιν αὐτὸν καὶ πειρωμένοις κατιδεῖν, ὃ τοὺς ἄλλους λέληθε, χαλεπὸν φανούμενον καὶ δυσκαταμάθητον, καὶ πολλῆς μὲν ἱστορίας γέμοντα καὶ φιλοσοφίας, παντοδαπῆς δὲ μεστὸν ποικιλίας καὶ ψευδολογίας, οὐ τῆς εἰθισμένης μετὰ κακίας βλάπτειν τοὺς συμπολιτευομένους, ἀλλὰ τῆς δυναμένης μετὰ παιδιᾶς ὠφελεῖν ἢ τέρπειν τοὺς ἀκούοντας».

■ «πλείους μὲν τρίρεις ἢ διακοσίας κεκτημένης».

Ἡ Claude Mossé παρατηρεῖ: «Διαθέτουμε μερικές ἀριθμητικές ἐνδείξεις ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ στόλου ὑπῆρξε μολα-

ταῦτα γοργή. Ὁ Ἰσοκράτης, στήν ἀρχή τοῦ «Ἀρεοπαγιτικοῦ», μιλάει γιά 200 τριήρεις. Τό φθινόπωρο τοῦ ἔτους 353, ὁ Δημοσθένης, στό λόγο του περί τῶν «Συμμοριῶν» ὑπολογίζει σέ 300 τόν ἀριθμό τῶν πλοίων πού διέθετε ἡ Ἀθήνα [...]. Τέλος, τὸ 353-352, οἱ ἀπογραφές τοῦ ναυτικοῦ τὸν ὑπολογίζουν σέ 349. Ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸν τομέα μιὰ σημαντικὴ καὶ ἐξαιρετικὰ γοργή πρόοδος. Ἡ Ἀθήνα φαινόταν τότε ὅτι εἶχε ξαναβρεῖ τὴν ἀλλοτινὴ ναυτικὴ τῆς δύναμη. Σὲ τί πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ αὐτὴ ἡ ἀναγέννησις; Σὲ μόνη τὴν πολιτικὴ τοῦ Εὐβούλου; Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ τὸ ὑποθέσουμε, μολοντί ὁ τελευταῖος συνέβαλε στήν ἐπανάρθωσι τῶν ἀπωλειῶν πού ἐπέφερε ὁ συμμαχικὸς πόλεμος. Στὴν πραγματικότητά, τὰ ἔτη 385-377, κατὰ τὰ ὁποῖα ἀποκαταστάθηκε ἡ ναυτικὴ αὐτοκρατορία καὶ κατόπιν συνεστήθη ἡ δευτέρη συμμαχία, δὲν εἶναι ξένα πρὸς αὐτὴ τὴν ἀνανέωσι τοῦ ἀθηναίου στόλου. Ἡ τάξι πού ἐπεβλήθη στὰ δημόσια οἰκονομικά, ἡ σύστασι τῶν τριηραρχικῶν συμμοριῶν, οἱ συνεισφορές τῶν συμμάχων τὴν εὐνόησαν ὁμοίως. Οἱ πρῶτες ἐκστρατεῖες τοῦ Φιλίππου δὲ φαίνεται νὰ ἔθιξαν τὴ ναυτικὴ ὑπεροχὴ τῆς Ἀθήνας. Πρέπει ὥστόσο νὰ διατυπωθεῖ μιὰ ἐπιφύλαξι: ὅλες οἱ τριήρεις πού βρισκόνταν στὰ ναυπηγεῖα δὲν ἦταν σὲ κατάστασι πλοιμότητος. Ἕνας ἀριθμὸς ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν ἐξοπλισμένες[...]. Καὶ ἰδίως ὑπῆρχε ἔλλειψις κωπηλατῶν [...]. Τὸ 351, ὁ Δημοσθένης παρουσιάζει σὰν ἓνα ἀνώτατο ὄριο τὸν ἐξοπλισμὸ πενήντα τριήρων καὶ στὴν πράξι σχεδιάζει νὰ βάλει σὲ κατάστασι ἐκστρατείας μόνον δέκα [...]. Μιὰ παρατήρησι τοῦ Αἰσχίνου στό λόγο «Περὶ Πρεσβείας» ἐπιβεβαιώνει τίς δυσκολίες πού ὑπῆρχαν σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ὁ Αἰσχίνης ἀναφέρεται, πράγματι, σὲ «...πενήντα πλοῖα τῶν ὁποίων ψηφίστηκε ἡ κατασκευή, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα δὲ θὰ ἐξοπλιστοῦν ποτέ»[...]. Ἡ Ἀθήνα διέθετε ἀναμφίβολα ἓνα σημαντικὸ στόλο. Ἀλλὰ μπορούμε νὰ διερωτηθοῦμε ὥς ποιοῦ σημείου τὰ δημοσιονομικά τῆς μέσα τῆς ἐπέτρεπαν νὰ τὸν χρησιμοποιοῖ πλήρως.» (Claude Mossé, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας*, ἐπιμέλεια Γ. Κ. Βλάχου, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1978, σ. 419-421).

■ **συντάξεις.** Για τον ευφημισμό:

«...ἃ δ' οὖν οἱ νεώτεροι τοὺς Ἀθηναίους λέγουσιν τὰς τῶν πραγμάτων δυσχερεῖας ὀνόμασι χρηστοῖς καὶ φιλανθρώποις ἐπικαλύπτοντας ἀστεῖως ὑποκορίζεσθαι τὰς μὲν πόρνas ἐταῖρας, τοὺς δὲ φόρους συντάξεις, φυλακάς δὲ τὰς φρουράς τῶν πόλεων, οἴκημα δὲ τὸ δεσποτικόν καλοῦντας, πρῶ-

του Σόλωνος ἦν, ὡς ἔοικε, σόφισμα, τὴν τῶν χρεῶν ἀποκοπὴν σεισάχθει-
αν ὀνομάσαντος ». (Πλουτάρχου, *Βίος Σόλωνος*, 15,2).

Παρ' ὅλο που δεν πρόκειται για το ίδιο πράγμα, αξίζει να επισημανθεί η ομοιότητα της «ευφημιστικής» αθηναϊκής τακτικής προς τον σύγχρονο, αμερικανικής εμπνεύσεως συρμό του «πολιτικῶς ὀρθοῦ» (π.χ. ὄχι «ανά-
πηρος» ἀλλὰ «άτομο με ειδικές ἀνάγκες», ὄχι «νέγρος» ἀλλὰ «αφροαμε-
ρικανός», κ.τ.τ.).

Ασκήσεις

2. Η χρονολόγηση ενός λόγου δεν είναι πάντοτε εύκολη υπόθεση, και στην συγκεκριμένη περίπτωση έχουν εκφρασθεί διάφορες, διστάμενες μεταξύ τους, απόψεις. Ποια στοιχεία του κειμένου θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη σας, να στοιχειοθετήσουν αντιρρήσεις για μια μετά το τέλος του «συμ-
μαχικού» πολέμου χρονολόγηση;

Μπορεί να αξιοποιηθεί η άποψη του Werner Jaeger, ο οποίος στο έργο του *Δημοσθένης* (α' έκδ. 1939, ελλ. έκδ. Μορφωτικού Ίδρυματος Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1979, μτφρ. Δέσποινας Καρπούζα - Καρασάββα) παρατηρεί, σχετικά με τον *Αρεοπαγιτικό*, τα εξής: «Τό πολιτικό τοῦτο φυλλάδιο συμβουλεύει τούς Ἀθηναίους νά ἐγκαταλείψουν τήν ἐκφυλισμέ-
νη ὀχλοκρατία καί νά ἐπιστρέψουν σ' ἓνα ἀπολυταρχικό πολίτευμα μέ τήν κεντρική ἐξουσία στά χέρια ενός ἰσχυροῦ Ἀρείου Πάγου. Φυσικά δέ μᾶς λέει, ἀπό ποῦ θά πάρει τή δύναμη ἡ ἀγαπημένη του πλούσια ἀστική τά-
ξη, πού θά ἦταν ὁ φορέας μιᾶς τέτοιας ἐξουσίας. Εἶναι λοιπόν μόνο εὐσε-
βεῖς πόθοι γιά ἀντίδραση, χωρίς κανέναν ὑπαινιγμό γιά τό πῶς θά μπο-
ροῦσε νά λυθεῖ τό πρόβλημα τῶν πολλῶν. Παρά ταῦτα ὁ Ἀρεοπαγιτικός παραμένει ἓνα ἐξαιρετικῆς σημασίας ἱστορικό τεκμήριο γιά τήν ἐξέλιξη
τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἀθήνας, κατά τήν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς
τῆς δεύτερης συμμαχίας. Καί πιστεύω πῶς ἡ σημασία του γίνεται ἀκό-
μη μεγαλύτερη, ἂν υποθέσουμε πῶς τό κείμενο γράφηκε στήν περίοδο τῆς
εἰρήνης ἀμέσως πρὶν ἀπό τήν ἔκρηξη τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου καί δέν
εἶναι, ὅπως γενικά θεωρεῖται, προῖόν τῆς ὀλοκληρωτικῆς συντριβῆς τῆς
αθηναϊκῆς δύναμης κατά τό Συμμαχικό πόλεμο. Καί μοῦ φαίνεται ὅτι
αὐτό μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ μέ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα. Ὁ Ἀρεοπα-
γιτικός προϋποθέτει ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἀθήνας εἶναι ἀκόμη ἀξιόλογη, ὅτι
ὑπάρχει ἓνας πολυάριθμος στόλος καί μιά ἔνωση συμμάχων, πού γιά τίς

καλές τους προθέσεις δέν ἐπιτρέπεται ἀκόμη νά ἀμφιβάλλει καθόλου ὁ συγγραφέας...»(Δημοσθένης, σ. 70 - 71).

5. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: « Ο Ισοκράτης ἔλεγε στους μαθητές του ὅτι αὐτός μεν δίδασκε ἀντί δέκα μνῶν, ἀλλά ὅτι θα δώσει δέκα χιλιάδες σ' αὐτόν που θα τον δίδασκε τόλμη και ευφωνία».

Ἰσοκράτης ἔλεγεν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ὥς αὐτός μεν δέκα μνῶν διδάσκει, τῷ δὲ αὐτόν διδάξοντι τόλμην καὶ εὐφωνίαν δώσειν δεκακισχιλίας.

§§ 3-35

Δεδομένου ὅτι για τις δύο μεταφρασμένες ενότητες (§§ 3-35 και §§ 50-84) διατίθενται μόνο δύο διδακτικές ώρες (μία ώρα για κάθε ενότητα), καλό θα ήταν - εφ' ὅσον εἶναι δυνατόν - να διαβάσουν οι μαθητές το μεταφρασμένο κείμενο στο σπίτι, ἔτσι ὥστε να υπάρξει χρόνος για στοιχειώδη αναφορά στο περιεχόμενο των αποσπασμάτων και στα ερμηνευτικά σχόλια που ἔχουν τεθεί στο τέλος των μεταφράσεων. Εδώ παρατίθεται απλώς η περιληπτική απόδοση των παραγράφων.

Πρόλογος

Προοίμιο

3-6: Η εμπιστοσύνη στη δύναμη είναι επικίνδυνη. Ο πλούτος και η δύναμη οδηγούν στην αφροσύνη. Το παράδειγμα Αθηναίων - Λακεδαιμονίων.

6-8: Αθηναίοι και Λακεδαιμόνιοι, αν και δυνατοί, κινδύνευαν να υποδουλωθούν. Η σημερινή ισχύς υποδέεστερη αυτής του παρελθόντος.

9-11: Η σημερινή κρίσιμη κατάσταση αντιμετωπίζεται με χρηστή «γενική διοίκηση» κι όχι με σποραδικές επιτυχίες. Απόδειξη οι πρόσφατες εξελίξεις.

12-15: Οι επιτυχίες του Κώνωνος και του Τιμοθέου δεν απέδωσαν, γιατί λείπει η «ψυχή πόλεως», το ὀρθό, μη διεφθαρμένο, πατρογονικό πολίτευμα.

Πρόθεση

16-18: Προτείνεται η επιστροφή στην παλαιά, ευεργετική για την πόλη δημοκρατία, σε αντίθεση με την τωρινή, πρόξενο μίσους και καταστροφών.

19: Θα μιλήσει για το παλαιό πολίτευμα, εν συγκρίσει προς το νέο.

Πίστεις

20-23: Η παλαιά πολιτεία ήταν αυστηρή, ακριβοδίκαιη, και βασιζόταν στην αξιοκρατική ισότητα — όχι στη «διά κλήρου» αναξιοκρατική ισοπέδωση.

24-27: Οι πολίτες θυσίαζαν το ατομικό συμφέρον χάριν του δημοσίου — όχι το αντίστροφο: οι άδικοι τιμωρούνταν, οι δε δίκαιοι επαινούνταν.

28: Ο τρόπος με τον οποίον ασκούνταν η όλη διοίκηση είχε αντίκτυπο και στα επί μέρους, στην καθημερινή ζωή των πολιτών:

29-30: στη θρησκεία: τήρηση της παράδοσης, αποφυγή νεωτερισμών — όχι σπατάλη του δημοσίου χρήματος με το πρόσχημα της ευσέβειας.

31-35: στις μεταξύ τους σχέσεις: φροντίδα των φτωχών για τους πλούσιους και των πλουσίων για τους φτωχούς — συνδυασμός ατομικού-κοινού καλού.

§§ 36-37

Η μέριμνα για την παιδεία, βάση της χρηστής διοίκησης

Ειδικοί στόχοι

α) Ναδειχθεί ότι ο έπαινος για τις πράξεις «τάς ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις γιγνομένας», και η προτροπή για επιστροφή στην «πάτριον πολιτείαν» ακολουθούν την παράδοση ενός μετριοπαθούς (ολιγαρχικού) ρεύματος του οποίου τις βασικές θέσεις αναπαράγει εδώ ο Ισοκράτης.

β) να επισημανθεί ότι με το σχήμα προλήψεως («Ἴσως ἂν οὖν τις ἐπιτιμήσειεν τοῖς εἰρημένοις...») ο Ισοκράτης προσπαθεί να «προ(κατα)λάβει» μια πιθανότατα συχνά ασκούμενη στα λεγόμενά του κριτική, ότι δηλ. οι

διαπιστώσεις του έχουν υμνητικό - ηθικολογικό χαρακτήρα και στερούνται αποδεικτικής δυνάμεως.

γ) να καταδειχθεί ότι για τον Ισοκράτη το πρόβλημα των σχέσεων των πολιτών προς τους άλλους πολίτες και την πολιτεία (:«τὰ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς εἶχον καὶ τὴν πόλιν διώκουν») είναι πρωτίστως πρόβλημα παιδείας.

Επιστημάνσεις

■ Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Ισοκράτης στη «χρυσή εποχή» της «πατρίου πολιτείας» είναι γενικευτικός και εξιδανικευτικός. Γενικευτικός γιατί αποσιωπώνται οι διαφορές μεταξύ της νομοθεσίας Σόλωνα και Κλεισθένους, και εξιδανικευτικός γιατί το καθεστώς ενός πρόσκαιρου συμβιβασμού αντιτιθέμενων συμφερόντων (όπως αυτό που θέσπιζε η Σολωνεία νομοθεσία) παρουσιάζεται ως η ενσάρκωση της επί γης αρμονίας.

■ Το θέμα των αιτιών για τις οποίες λειτουργεί σωστά και παρουσιάζει ακμή μια κοινωνία είναι τεράστιο, και οπωσδήποτε δεν καλύπτεται με την επίκληση του ορθού πολιτεύματος ή ενός θεσμού που με την αποκατάστασή τους στην παλαιά τους μορφή θα φέρουν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Κάτι τέτοιο δεν εξηγεί γιατί το πολίτευμα ή ο θεσμός εγκαταλείφθηκε, ούτε αναζητεί και σε άλλους τομείς (οικονομία, γεωπολιτικούς παράγοντες, πολιτιστική ιδιαιτερότητα και ομοιογένεια, ιστορική συγκυρία, ρόλο προσωπικοτήτων, τυχαίο, κ.λπ.) τις αιτίες που καθορίζουν τις κοινωνικές εξελίξεις. Εξ άλλου η λογική του Ισοκράτους θα μπορούσε να αντιστραφεί: Δεν είναι μόνο το πολίτευμα που καθορίζει τις κοινωνικές εξελίξεις, αλλά και οι τελευταίες που καθορίζουν τη μορφή του πολιτεύματος.

Αξιοποιήσιμο υλικό

■ Οι μετριοπαθείς ολιγαρχικοί

Σημειωτέον ότι η J. de Romilly (*Les Modérés athéniens vers le milieu du IV^e siècle: Échos et concordances*, *Revue des Études Grecques*, LXVII, 1954, σ. 327-354) διατυπώνει την υπόθεση για ύπαρξη ενός μετριοπαθούς κόμματος στην Αθήνα κατά τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα.

Η Claude Mossè παρατηρεί: «'Απομένει νὰ ἐξεταστέῃ ὡς ποῖο βαθμὸ οἱ ὀλιγαρχικοὶ καὶ οἱ μετριοπαθεῖς ὑπῆρξαν ἱκανοὶ νὰ δράσουν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰῶνα· πράγματι, φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ διπλὴ ἀποτυχία τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 5ου αἰῶνα ἀπομάκρυνε κάπως τοὺς ἀντιπάλους τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὴν ἄμεση δράση. Ἡ πολιτικὴ τους δραστηριότητα στὸν 4ο αἰῶνα ἐκτυλίσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα: οἱ παλαιοὶ ὁπαδοὶ τοῦ Θηραμένη ἐξακολούθησαν νὰ παίζουν ἐνεργὸ ρόλο, χωρὶς καθόλου νὰ ἀπαρνηθοῦν τὸν ἡγέτη τους[.]. Ἐπαιζαν ὅμως αὐτὸ τὸ ρόλο σεβόμενοι τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς καὶ μέσα στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν θεσμῶν. Στὴν πραγματικότητα, οἱ μετριοπαθεῖς δὲ διευθύνουν ἀληθινὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Πόλεως παρὰ μόνον δύο φορὲς: στὰ μισὰ τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅταν ὁ Εὐβουλος καὶ τὸ περιβάλλον του προσπαθοῦν νὰ ἀποτρέψουν τὴν Πόλη ἀπὸ τίς ἐξωτερικὲς περιπέτειες καὶ ἐκκαθαρίζουν τὸ παθητικὸ τῆς δεύτερης ναυτικῆς συμμαχίας· μετὰ τὴ Χαιρώνεια, ὅταν ὁ Λυκούργος, ἐξουσιοδοτημένος μὲ πλήρεις ἐξουσίες ἀναλαμβάνει τίς δημοσιονομικὲς καὶ στρατιωτικὲς μεταρρυθμίσεις, στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης ἠθικῆς ἀναμορφώσεως ποὺ θυμίζει ὀρισμένες προτάσεις τοῦ Ἰσοκράτη στὸν «Ἀρεοπαγιτικὸ» καὶ μοιάζει σὰ μιὰ ἐπιστροφή στὴν πάτριον πολιτεία.»(ό.π. σ. 369-370).

■ Οἱ ὁπαδοὶ τῆς «πατρίου πολιτείας».

Κλειτοφῶν.

«...ἐπεὶ δὲ μετὰ τὴν ἐν Σικελίᾳ γενομένην συμφορὰν ἰσχυρότερα τὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐγένετο διὰ τὴν πρὸς βασιλέα συμμαχίαν, ἡναγκάσθησαν κι[νῆσα]ντες τὴν δημοκρατίαν καταστῆσαι τὴν ἐπὶ τῶν τετρακοσίων πολιτείαν [...] Κλειτοφῶν δὲ τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ Πυθόδωρος εἶπεν, προσαναζητῆσαι δὲ τοὺς αἰρεθέντας ἔγραψεν καὶ τοὺς πατρίους νόμους οὓς Κλεισθένης ἔθηκεν ὅτε καθίστη τὴν δημοκρατίαν, ὅπως ἀκούσαντες καὶ τούτων βουλευσῶνται τὸ ἄριστον, ὡς οὐ δημοτικὴν ἀλλὰ παραπλησίαν οὔσαν τὴν Κλεισθένους πολιτείαν τῇ Σόλωνος...» (Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 29, 3).

Θηραμένης

«...τῷ γὰρ ὕστερον ἔτει ἐπ' Ἀλεξίου ἄρχοντος ἡτύχησαν τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ναυμαχίαν, ἐξ ἧς συνέβη κύριον γενόμενον τῆς πόλεως Λύσανδρον καταστῆσαι τοὺς τριάκοντα τρόπῳ τοιῷδε. τῆς εἰρήνης γενομένης

αὐτοῖς ἐφ' ᾧ τε πολιτεύσονται τὴν πάτριον πολιτείαν, οἱ μὲν δημοτικοὶ διασώζειν ἐπειρῶντο τὸν δῆμον, τῶν δὲ γνωρίμων οἱ μὲν ἐν ταῖς ἐταιρείαις ὄντες καὶ τῶν φυγάδων οἱ μετὰ τὴν εἰρήνην κατελθόντες ὀλιγαρχίας ἐπεθύμουν, οἱ δ' ἐν ἐταιρεία μὲν οὐδεμιᾷ συγκαθεστῶτες ἄλλως δὲ δοκοῦντες οὐδενὸς ἐπιλείπεσθαι τῶν πολιτῶν τὴν πάτριον πολιτείαν ἐζήτουν· ὧν ἦν μὲν καὶ Ἀρχῖνος καὶ Ἄνυτος καὶ Κλειτοφῶν καὶ Φορμίσσιος καὶ ἕτεροι πολλοί, προειστῆκει δὲ μάλιστα Θηραμένης. Λυσάνδρου δὲ προσθεμένου τοῖς ὀλιγαρχικοῖς καταπλαγείς ὁ δῆμος ἠναγκάσθη χειροτονεῖν τὴν ὀλιγαρχίαν...» (Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 34, 2-5).

Η στάση των Τριάκοντα.

«Οἱ μὲν οὖν τριάκοντα τοῦτον τὸν τρόπον κατέστησαν ἐπὶ Πυθοδώρου ἄρχοντος (...) τὸ μὲν οὖν πρῶτον μέτριοι τοῖς πολίταις ἦσαν καὶ προσεποιοῦντο διοικεῖν τὴν πάτριον πολιτείαν, καὶ τοὺς τ' Ἐφιάλτου καὶ Ἀρχεστράτου νόμους τοὺς περὶ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν καθεῖλον ἐξ Ἀρείου πάγου...» (Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 35, 1-2).

■ Για τη σχέση Ισοκράτους - Θηραμένους.

«ἀεὶ γὰρ πρὸς τὰς πολιτείας μετεβάλετο, (: ο Θηραμένης) καὶ τιμῶν τὴν παροῦσαν πολιτείαν καταλυθείσης ταύτης ποτὲ ὕστερον κατήγορος ἐγένετο ἥς καὶ μετεῖχε πρώην. Καὶ δὴ τοῦτο συνειδότες οἱ τριάκοντα πρὸ τῆς καταλύσεως αὐτῶν ἐφόνευσαν αὐτόν, ἵνα μὴ ὕστερον διαβάλλῃ καὶ αὐτοὺς ὥσπερ τοὺς τετρακισίους, ὡς σὺν θεῷ μαθησόμεθα. Ἀπιόντος δὲ τούτου πρὸς θάνατον συνηκολούθει ὁ Ἰσοκράτης μετασχεῖν βουλούμενος τοῦ θανάτου, ὥσπερ καὶ ἐν τῷ θανάτῳ τὴν τιμὴν τὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον ἐνδεικνύμενος. Ὡς δ' ἐκώλυσε καὶ οὐκ ἔπειθεν, ὕστερόν τι εἰπὼν ἔπεισεν· ἔφησε γάρ· “Ἐὰν μὴ σὺ παραλειφθῇς, συναπόλλυταί σοι καὶ ἡ ἐμὴ διδασκαλία, ὥστε ζῶν πλέον ἔτι τιμᾶς, ἐνδεικνύμενος τὴν ἐμὴν διδασκαλίαν.” Καὶ οὕτω πεισθεὶς ἀπελθὼν ἐδίδασκεν». (Ἀωνύμου *Βίος Ἰσοκράτους*, 20).

■ Σόλων - Κλεισθένης

Ο Ἰσοκράτης, ὅπως καὶ ο Κλειτοφῶν, τείνει νὰ ταυτίζει τὴ νομοθεσία Σόλωνος καὶ Κλεισθένης. Ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλους (22,1) τις διαχωρίζει σαφῶς: «Τούτων δὲ γενομένων δημοτικωτέρα πολὺ τῆς Σόλωνος ἐγένετο ἡ πολιτεία· καὶ γὰρ συνέβη τοὺς μὲν Σόλωνος νόμους ἀφανίσαι τὴν τυραννίδα διὰ τὸ μὴ χρῆσθαι, καινοὺς δ' ἄλλους θεῖναι τὸν Κλεισθένη στοχαζόμενον τοῦ πλήθους...».

Η διαφοροποίηση της νομοθεσίας του Κλεισθένους και ο «δημοτικός» της προσανατολισμός εκφράζεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση της αντικατάστασης των παλαιών τεσσάρων φυλών από τις νέες δέκα: «..πρῶτον μὲν οὖν συνένειμε πάντας εἰς δέκα φυλάς ἀντὶ τῶν τεττάρων, ἀναμειῖξαι βουλόμενος, ὅπως μετὰσχῶσι πλείους τῆς πολιτείας· ὅθεν ἐλέχθη καὶ τὸ μὴ φυλοκρινεῖν πρὸς τοὺς ἐξετάζειν τὰ γένη βουλομένους. ἔπειτα τὴν βουλὴν πεντακοσίους ἀντὶ τετρακοσίων κατέστησεν, πεντήκοντα ἐξ ἐκάστης φυλῆς· τότε δ' ἦσαν ἑκατόν.» (Αθ. Πολ. 21,2).

Απ' αυτή την άποψη, η βουλή των Τετρακοσίων, του ολιγαρχικού πραξικοπήματος του 411, αποτελεί μια νοσταλγική απόπειρα επιστροφής στο προ του Κλεισθένους αριστοκρατικό σύστημα των τεσσάρων φυλών, με Κλεισθένιο ένδυμα: «..βουλεύειν μὲν τετρακοσίους κατὰ τὰ πάτρια, τετταράκοντα ἐξ ἐκάστης φυλῆς, ἐκ προκρίτων οὓς ἂν ἔλῳνται οἱ φυλέται τῶν ὑπὲρ τριάκοντα ἔτη γεγονότων» (Αθ.Πολ. 31,1).

■ «Ἡ απόδοση τῆς πατρότητας ὅλων τῶν νόμων στὸ Σόλωνα ἀποτελεῖ κάτι τὸ συνηθισμένο στὸν 4ο αἰῶνα, πού δὲν πρέπει νὰ τῆς ἀποδίδεται πολὺ μεγάλη ἱστορικὴ ἀξία» (C. Mossè, ό.π. σ. 359).

■ «τὰς μὲν πράξεις ἐπαινῶ[...] τὰς δ' αἰτίας οὐ φράζω...»

Αξίζει να σημειωθεί ότι μια παρόμοια κριτική για το έργο του Ισοκράτους έχει ασκηθεί και στα νεότερα χρόνια από πολλούς, πρβλ. τη γνώμη του Niebuhr («Όμως δεν υπάρχει η παραμικρή πρόταση για το πώς θα μπορούσε να ξανάρθει αυτή η παλιά χρυσή εποχή») ή του Jaeger («Φυσικά δέ μᾶς λείει, από ποῦ θά πάρει τή δύναμη ἡ ἀγαπημένη του πλούσια ἀστική τάξη, πού θά ἦταν ὁ φορέας μιᾶς τέτοιας ἐξουσίας. Εἶναι λοιπόν μόνο εὐσεβεῖς πόθοι γιά ἀντίδραση, χωρίς κανέναν ὑπαινιγμό γιά τό πῶς θά μπορούσε νά λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῶν πολλῶν»). Ο Bruns (*Das literarische Porträt der Griechen*, 1896) χαρακτηρίζει τις ιδέες του Ισοκράτους «unpraktische Phantasien». Τέλος ο Albin Lesky παρατηρεῖ ότι «στοὺς λόγους του ἀρχίζει νὰ φαίνεται ἐκείνη ἡ ἐξάντληση κι ἡ μαργωμάρα, πού στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἄδραξε στὸ σύνολό της τὴν λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑπόταξε τέλος κάτω ἀπὸ τὴν σημαία τῆς ρητορικῆς. [...] Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ κρίση μας γιά τὸν Ἰσοκράτη νὰ φαίνεται σκληρή, ὅτι ὅμως τὸ ὕφος του ἔχει κάτι τὸ γεροντικὸ καὶ δασκαλιστικό, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σύγχρονην κριτική, ἀλλὰ ὑπάρχει ἤδη στὸν Ἑρμογένη (II. ιδ. 397, 24 R)».

■ «...ἐν μὲν ταῖς παιδείαις πολλοὺς τοὺς ἐπιστατοῦντας εἶχον...»

Για την εκπαίδευση των νέων της Αθήνας είναι κατατοπιστική η αναφορά του Πλάτωνα (Πρωταγόρας, 325 c κ. ε.)

Ασκήσεις

4. «Ἐγὼ δ' οἶμαι μὲν εἰρηκέναι τι καὶ τοιοῦτον» : να μελετήσετε το προηγούμενο τμήμα του λόγου και να επισημάνετε το σημείο στο οποίο ο Ισοκράτης έχει αναφερθεί σε κάτι παρόμοιο.

Πρόκειται για τις παραγράφους 20 - 27.

§§ 37-38

Το κύρος του Αρείου πάγου

Ειδικοί στόχοι

α) να γίνει φανερό ότι ο Ισοκράτης παρουσιάζει τον Άρειο πάγο ως ένα είδος παιδευτικού θεσμού.

β) να προσδιορισθεί, με βάση την αναφορά του Ισοκράτους στους «καλῶς γεγονότας», το κοινωνικό στίγμα των Αρεοπαγιτών, και επομένως και του σώματος το οποίο απαρτίζουν.

γ) να καταδειχθεί η φύση του επιχειρήματος που χρησιμοποιεί ο Ισοκράτης για να δείξει τον βαρύνοντα ρόλο που έπαιζε, σε παλαιότερες εποχές, ο Άρειος πάγος.

δ) να εξαχθούν συμπεράσματα για τη λειτουργία της δημοκρατίας και των θεσμών την εποχή αυτή, μέσα από την έμμεση κριτική του Ισοκράτους.

ε) να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο ρήτορας αξιοποιεί το αναμφισβήτητο κύρος του Αρείου πάγου για να προτείνει ή να υποβάλει πράγματα διόλου αναμφισβήτητα.

ὅμως συμπεριλάμβαναν τήν ἐπιτήρηση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων, μπορούσαν κάποτε νά γίνουν ὑπερβολικές. Ἐπιπλέον, μέ τίς ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στίς χειρότερες ὥρες τῆς περσικῆς εἰσβολῆς, ἀπόκτησε μεγαλύτερη ἐξουσία καί ἀναδείχθηκε διαιτητής τῆς δημόσιας ζωῆς. Ὁ λαός μοιραῖα θά χτυποῦσε αὐτό τό ὄχυρό τῆς ἀριστοκρατίας.

Τό 462 τό δημοκρατικό κόμμα εἶχε ἀρχηγό τόν Ἐφιάλτη. Εἶναι αὐτός πού ἔδωσε τή χαρακτηριστική βολή στόν Ἄρειο Πάγο, ἀφοῦ προηγούμενα ἐκκαθαρίστηκε μέ δικαστικές διώξεις μελῶν του πού εἶχαν ὑποπέσει σέ παραπτώματα. Τοῦ ἀφαιρέθηκαν οἱ «πρόσθετες» καί ἀκαθόριστες ἐξουσίες πού τοῦ ἀνέθεταν τή φρούρηση τοῦ συντάγματος καί τοῦ ἐπέτρεπαν νά ἀσκεῖ ἔλεγχο στήν κυβέρνησις: ἔχασε τήν ἀρμοδιότητα νά δικάζει τά ἐγκλήματα πού ἐνδιέφεραν τήν πόλιν, τίς παραβάσεις πού διέπρατταν ἰδιῶτες ἢ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἐναντίον τῆς δημόσιας τάξης. Κράτησε μόνο ἀρμοδιότητες θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, πού ἦταν ἄλλωστε πολύ πλατιές, ἀφοῦ περιλάμβαναν, μαζί μέ τόν ἔλεγχο τῆς διαχείρισης τῶν ἱερῶν κτημάτων, τήν ἐκδίκασιν τῶν προμελετημένων ἐγκλημάτων. Ὅσες ἐξουσίες ἀφαιρέθηκαν ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο πέρασαν στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου, στή βουλὴ καί στά δικαστήρια τῆς Ἡλιαίας. Ὁ Πλούταρχος κρίνει αὐστηρά αὐτή τή μεταρρύθμιση: ἐφαρμόζει στόν Ἐφιάλτη τά λόγια τοῦ Πλάτωνα γιά τοὺς ἀνθρώπους πού «παρέχουν στό λαό τήν ἐλευθερίαν ἄκρατη καί ξέχειλη». Δέν εἶδε ὅτι ὁ διαχωρισμός τῶν ἐξουσιῶν πού εἶχε συγκεντρώσει ὁ Ἄρειος Πάγος ἦταν ἀπαραίτητος μέ τήν πρόοδο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν σέ μιά μεγάλη πόλιν, καί ὅτι ἡ πραγματοποιήσις του ἀπό τή δημοκρατίαν δέν ὠφέλησε παρά τήν ἴδιαν...» (Gustave Glotz : *Ἡ ἑλληνική «πόλις»*, μτφρ. Ἀγνή Σακελλαρίου, ἔκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 6' ἔκδοσις, 1981).

■ «ἐπιμελεῖσθαι τῆς εὐκοσμίας»: παρόμοιο ρόλο προς αὐτόν τῆς βουλῆς τοῦ Ἀρείου πάγου ἀναθέτει ὁ Ἰππόδαμος ὁ Μιλήσιος στους νομοθέτες καί ἀγελάρχες: «Διὸ δεῖ τὼς νομοθέτας καί τὼς ἀγελάρχας ἐπιμελῶς παρατηρὲν εἰ ἐπιμελῶς συνασκεῖται τὰ ἔθρα καὶ ὁμαλῶς πορεύεται διὰ πάντων» (Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 4, 1, 95).

■ «καὶ πολλὴν ἀρετὴν ἐν τῷ βίῳ καὶ σωφροσύνην ἐνδεδειγμένοις»: ὁ Ἰσοκράτης ἀποδίδει στήν «ἀριστίνδην» ἀνάδειξιν τῶν ἀρχόντων αποκλειστικὰ ἠθικό περιεχόμενο.

■ Ενδεικτικό της αυστηρότητας των κριτηρίων βάσει των οποίων επιλέγονταν τα μέλη του Αρείου πάγου στο παρελθόν, είναι και το αναφερόμενο από τον Αθήναιο: «Ὑπερίδης δὲ ἐν τῷ κατὰ Πατροκλέους, εἰ γνήσιος ὁ λόγος, τοὺς Ἀρεοπαγίτας, φησὶν, ἀριστήσαντά τινα ἐν καπηλείῳ κωλύσαι ἀνιέναι εἰς Ἀρειον πάγον.» (Αθηναίου Δειπνοσοφισταί, 13, 21).

■ Το κύρος του Αρείου πάγου, ακόμα και σε μια εποχή που ο θεσμός έχει πλήρως αποδυναμωθεί, είναι πολύ μεγάλο, όπως προκύπτει από πάμπολλες αρχαίες μαρτυρίες. Παραθέτουμε ενδεικτικά δύο:

« Χρήσασθε δὴ παραδείγματι τῇ βουλῇ τῇ ἐξ Ἀρείου πάγου τῷ ἀκριβεστάτῳ συνεδρίῳ τῶν ἐν τῇ πόλει. Πολλοὺς γὰρ ἤδη ἔγωγε ἔναγχος τεθεώρηκα ἐν τῷ βουλευτηρίῳ τούτῳ εὖ πάνυ εἰπόντας καὶ μάρτυρας πορισμένους ἁλόντας· ἤδη δὲ τινας κακῶς πάνυ διαλεχθέντας καὶ πρᾶγμα ἁμάρτυρον ἔχοντας οἶδα νικήσαντας. Οὐ γὰρ ἐκ τοῦ λόγου μόνον οὐδ' ἐκ τῶν μαρτυριῶν ἀλλ' ἐξ ὧν αὐτοὶ συνίσασι καὶ ἐξητάκασι τὴν ψῆφον φέρουσι. Τοιγάρτοι διατελεῖ τοῦτο τὸ συνέδριον εὐδοκίμου ἐν τῇ πόλει. » (Αισχίνης, Κατὰ Τιμάρχου, 92)

«..τὴν γὰρ ἐξουσίαν ταύτην δεδώκατε τοῖς ἐνθάδ' εἰσιούσι καὶ ταῦτα κάλλιστον ἔχοντες τῶν Ἑλλήνων παράδειγμα τὸ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ συνέδριον, ὃ τοσοῦτον διαφέρει τῶν ἄλλων δικαστηρίων, ὥστε καὶ παρ' αὐτοῖς ὁμολογεῖσθαι τοῖς ἀλίσκομένοις δικαίαν ποιεῖσθαι τὴν κρίσιν.» (Λυκούργος, Κατὰ Λεωκράτους, 12).

■ σημειῶν· «ἐν τῇ τέχνῃ τὰ μὲν παρωχημένα σημείοις πιστοῦνται, τὰ δὲ μέλλοντα τεκμηρίοις» (Ἀμμών. π. διαφ. λέξ. σ. 127).

§§ 39-40

Οι γραπτοὶ νόμοι καὶ τὰ ἤθη.

Εἰδικοί στόχοι

α) να γίνει εμφανής ἡ αντιδιαστολή νόμων καὶ επιτηδευμάτων στην οποία προβαίνει ο Ἰσοκράτης.

β) να υπάρξει προβληματισμός ως προς τη βασιμότητα του επιχειρήματος του σχετικού με τη δυνατότητα αντιγραφής των νόμων από τους άλλους Έλληνες.

γ) να διερευνηθεί η στάση του Ισοκράτους απέναντι στους νόμους γενικά.

δ) να αναδειχθεί ο κεντρικός ρόλος τον οποίο αναθέτει στην παιδεία ο ρήτορας (: όμοιους τοῖς ἤθεσιν ἀποβαίνειν, ἐν οἷς ἂν ἕκαστοι παιδευθῶσιν).

Επισημάνσεις

■ Στο χωρίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνος 424 d - 427a, τμήμα του οποίου παρατίθεται παρακάτω σε μετάφραση, τα «ἐπιτηδεύματα», όπως και στον *Πανηγυρικό* (§ 78), διακρίνονται από τα «συμβόλαια»: «κατὰ σμικρὸν εἰσοικισαμένη (ἢ παρανομία) ἡρέμα ὑπορρεῖ πρὸς τὰ ἤθη καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα· ἐκ δὲ τούτων εἰς τὰ πρὸς ἀλλήλους ξυμβόλαια μείζων ἐκβαίνει...» (424 d). Κι εδώ τα ἤθη και τα επιτηδεύματα θεωρούνται πολύ πιο σημαντικά από τους νόμους, για τους οποίους εκφράζεται μια απόψη παραπλήσια προς αυτήν του Ισοκράτους: «καὶ γὰρ πού εἰσι πάντων χαριέστατοι οἱ τοιοῦτοι, νομοθετοῦντές τε οἷα ἄρτι διήλθομεν καὶ ἐπανορθοῦντες αἰεὶ οἰόμενοι τι πέρας εὐρήσιν περὶ τὰ ἐν τοῖς ξυμβολαίοις κακουρήματα καὶ περὶ ἃ νῦν δὴ ἐγὼ ἔλεγον, ἀγνοοῦντες ὅτι τῷ ὄντι ὥσπερ Ὑδραν τέμνουσιν.» (*Πολιτεία*, 426 e).

■ Είναι συζητήσιμο κατά πόσον είναι όντως εύκολο «τὰ γράμματα λαβεῖν παρ' ἀλλήλων», διότι προκύπτει το πρόβλημα του ουδέτερου ή μη χαρακτήρα των νόμων, κ.τ.τ.(πρβλ. την περιγραφή της κατά περίπτωση συμπεριφοράς των καθεστηκυίων αρχών που κάνει ο Θρασύμαχος στο 338 e της *Πολιτείας*: «Τίθεται δέ γε τοὺς νόμους ἑκάστη ἡ ἀρχὴ πρὸς τὸ αὐτῇ ξυμφέρον, δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δὲ τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτω· θέμεναι δὲ ἀπέφηναν τοῦτο δίκαιον τοῖς ἀρχομένοις εἶναι...»).

■ Ο Ισοκράτης μέμφεται αρχικά όσους επιζητούν την «ἀκρίβειαν» των νόμων, και στη συνέχεια « τὰ πλήθη καὶ τὰς ἀκριβείας» των νόμων. Δεν

τάσσεται λοιπόν κατά των νόμων, αλλά κατά των καταχρήσεων περί τη θέσπισή τους, πράγμα που ήταν ένα από τα τρωτά της σύγχρονης του παρακμασμένης Αθηναϊκής δημοκρατίας. Το ερώτημα είναι κατά πόσον, παίρνοντας αφορμή από την υπερπαραγωγή και τον ευτελισμό των νόμων, προβαίνει λαθραία στην αμφισβήτηση ορισμένων απ' αυτούς. Και τούτο γιατί αφ' ενός μεν η πρόταση για αποκατάσταση των παλαιών εξουσιών του Αρείου πάγου είναι παράνομη - και θα μπορούσε μάλιστα, αν όντως υποβαλλόταν, να επισύρει «γραφήν» παρανόμων», - αφ' ετέρου δε γιατί η βουλή αυτή φαίνεται να αντλεί τις εξουσίες που της αναθέτει ο Ισοκράτης όχι από τους νόμους, αλλά από την ευγενή καταγωγή και την οιονεί δεδομένη ηθική ανωτερότητα των μελών της.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ Για τον σεβασμό απέναντι στους νόμους:

«Ἀλλὰ ὁ πλούσιος αὐτὸς Ἀθηναῖος «ἄστος» δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ νὰ καταλογίσει στὸ καθεστῶς παρὰ μόνο τὰ δεινὰ πού ἐπιβάλλει στοὺς πλουσίους. Εἶναι ἔτοιμος νὰ προσχωρήσει σ' ἓνα καθεστῶς μετριοπαθοῦς δημοκρατίας, ὅπου θὰ βασίλευε ἡ ἀληθινὴ ἰσότης, ἐκείνη πού «...τιμᾶ καὶ τιμωρεῖ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία του», ὅπου τὰ δημόσια ἀξιώματα δὲ θὰ ἀποτελοῦσαν πιά εὐκαιρίες πλουτισμοῦ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι θὰ εἶχαν ἐπιφυλαχθεῖ στοὺς πλουσίους, ὅπου τέλος οἱ νόμοι θὰ ἦταν ἀντικείμενο σεβασμοῦ. Δὲν εἶναι λοιπόν ἡ ἴδια ἡ ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας πού καταδικάζει ὁ Ἰσοκράτης. Ἀσφαλῶς, εἶναι ὅπως ὁ Πλάτων, πεισμένος γιὰ τὴν ἄγνοια τοῦ πλήθους καὶ, ὅπως πάλι ὁ Πλάτων, φρονεῖ ὅτι ἡ παιδεία τῶν κυβερνώντων ἀποτελεῖ τὴ θεμελιακὴ λύση τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ δὲν ἀποκρούει τὴ λαϊκὴ κυριαρχία, ὑπὸ τὸν ὅρο πάντως ὅτι θὰ περιορίζεται σὲ ὁρισμένα ὅρια καὶ ὅτι οἱ διάφορες ἀρχές, ἰδιαίτερα, θὰ ἀνατίθενται ἀποκλειστικὰ σ' ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ προνομιούχων.» (C.Mossè, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας*, σ. 468).

«Ταιριάζει ὕστερ' ἀπ' αὐτά, εἶπα ἐγώ, νὰ οἰκοδομήσωμε ἐδῶ σ' αὐτὸ τὸ μέρος τὸ προφυλακτήριο τῶν φυλάκων, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς μουσικῆς. Εἶναι γνωστὸ, εἶπε, ὅτι ἡ παρανομία ἀκριβῶς πού ἀναφέρεται σ' αὐτὴ ξεφεύγοντας ἀπὸ κρυφὲς μεριὲς τρυπώνει. Ναί, εἶπα ἐγώ, τὸ κατορ-

θώνει παίρνοντας τὸ ρόλο παιγνιδιού καὶ ὑποκριτικά παριστάνοντας ὅτι δὲν κάνει τίποτε κακό. Πράγματι, εἶπε, τίποτε δὲ ἄλλο δὲν κάνει, μόνον ἀφοῦ ἐγκατασταθῇ σιγὰ σιγὰ ἐκεῖ μέσα ὡσάν στὸ σπίτι της, διοχετεύεται ὡσάν ὑγρὸ ἀθόρυβα στὰ ἥθη καὶ στὶς ἐνασχολήσεις· ἔχοντας αὐτὰ ὡς ὀρμητήριο βγαίνει μὲ μεγαλύτερη δύναμη καὶ πάει στὶς ἀμοιβαῖες συναλλαγές, κι' ἀπὸ τὶς συναλλαγές πιά προχωρεῖ καὶ χτυπᾷ τοὺς νόμους καὶ τὰ πολιτικά συστήματα, Σωκράτη μου, μὲ πολλὴ ἀσέλγεια, ὡς πού στὰ τελευταῖα νὰ φέρῃ ὅλες τὶς δυνατὲς ἀνατροπὲς στὴν περιοχὴ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς. Καλά, εἶπα ἐγὼ· εἶναι ἔτσι πραγματικά; Κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶπε. Δὲν πρέπει λοιπόν, ὅπως καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἐλέγαμε, τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἡλικία τοὺς νὰ παίρνουν μέρος σὲ παιγνίδια περισσότερο σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο, ὅταν τὰ παιγνίδια καὶ τὰ παιδιὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς νόμους, νὰ βγοῦν μεγαλώνοντας ἀπὸ τὰ παιδιὰ αὐτὰ νομιμόφρονες καὶ σπουδαῖοι ἄνθρωποι; Πῶς ἡμπορεῖ δὲ νὰ μὴ συμβῇ αὐτό; εἶπε. Ὡστε, ὅταν πιά ἀρχίζοντας τὰ παιδιὰ μὲ καλὰ παιγνίδια δεχτοῦν μέσα στὴν ψυχὴ τοὺς μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς τὴ νομιμοφροσύνη, τοὺς ἀκολουθᾷ αὐτὴ σὲ ὅλα κατὰ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ ἐκείνη πού ἔπαιρναν τὰ κακῆς ἀνατροφῆς παιδιὰ, καὶ τοὺς κάνει νὰ μεγαλώνουν, διορθώνοντας ἀκόμη καὶ ὅλα τὰ προηγούμενα τῆς πόλης σφάλματα. Αὐτὰ πού λές, εἶπε, εἶναι ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια. Καὶ τὶς νομιζόμενες λοιπόν ἀσήμενες, εἶπα, διατάξεις ξαίρουν αὐτοὶ καὶ τὶς εὐρίσκουν μοναχοὶ τοὺς, ἐνῶ αὐτὲς ὅλες οἱ πρόγονοὶ τοὺς τὶς καταργοῦσαν. Ποιές; Τὶς ἀκόλουθες· τὸ ἔθιμο τῆς σιγῆς τῶν νεωτέρων μέσα στὸν κύκλο τῶν πρεσβυτέρων, ὅπως τὸ ἐπιβάλλει ἡ εὐσχημοσύνη, τὴν παραχώρηση θέσης, τὸ νὰ σηκώνονται ὄρθιοι γιὰ νὰ τοὺς προῦπαντήσουν, τὸ σεβασμὸ πού ὀφείλεται στοὺς γονεῖς, τὸ κούρεμα, τὸ ντύσιμο, τὴν ποδεμὴ, τὴ σωματικὴ παράσταση γενικά, καὶ ὅσα ἄλλα σχετίζονται μ' αὐτά· ἢ δὲν εἶσαι τῆς γνώμης αὐτῆς; Ἐγὼ ἀπὸ μέρους μου εἶμαι. Ἡ νομοθετικὴ κατοχύρωσή τοὺς ὅμως θᾶναι, θαρρῶ, ἀνοησία[.] γιατί εἶναι σταλήθεια οἱ τέτιοι ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους οἱ πιὸ χαριτωμένοι, ἀφοῦ εἰσηγοῦνται τὴ θέσπιση νόμων σὰν αὐτοὺς πού ἐξεθέσαμε καὶ ἔπειτα προσπαθοῦν νὰ τοὺς διορθώσουν, ἐπειδὴ φαντάζονται κάθε φορὰ ὅτι θὰ εὐρουν τὴ διάταξή πού θὰ κάνῃ νὰ σταματήσουν τὰ ἀδικήματα τῶν συναλλαγῶν καὶ ὅλα ὅσα τώρα δὲ ἐγὼ ἀπαριθμοῦσα, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἤξαιρουν ὅτι εἶναι ὡσάν νὰ προσπαθοῦν νὰ κόψουν τὶς κεφαλὰς τῆς (λερναίας) ὕδρας. (Πλάτωνος *Πολιτεία*, 424 d κ.ε., εἰσαγωγὴ, ἐρμηνεῖα καὶ σημειώσεις Κ.Δ. Γεωργούλη, ἐκδ. Ἰ. Σιδέρης, 1963).

Ασκήσεις

4. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: «Ο Ισοκράτης ἔλεγε πως κάκιστος ἄρχων εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ αυτοκυριαρχηθεῖ ».

«Ἰσοκράτης κάκιστον ἄρχοντα ἔλεγεν εἶναι τὸν ἄρχειν ἑαυτοῦ μὴ δυνάμενον».

§§41-42

Προληπτική μέριμνα για την ηθική διαπαιδαγώγηση.

Ειδικοί στόχοι

α) νὰ γίνεῖ κατανοητός ὁ (κάπως σχηματικός) τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁ Ἰσοκράτης οἰκοδομεῖ τὶς παραγράφους (πρβλ. τὴ στερεότυπη ἀντιθετικὴ σύνδεση με τὰ «οὐ...ἀλλὰ.../ μὲν...δὲ...» που κατανέμονται βᾶσει ἐνὸς λίγο-πολύ τυπικοῦ σχήματος στὶς ἡμιπεριόδους, καθὼς καὶ τὴ σωρεία τῶν ἀντιθετικῶν ζευγῶν, τῶν ὁμοιοτελεύτων καὶ τῶν παρίστων).

β) νὰ υπογραμμισθεῖ ἡ ἰδιαίτερη σημασία που δίνεται στὴν παιδεία, ὡς λύση στὰ ἀδιέξοδα που ἀντιμετωπίζει ἡ ἀρχαία «πόλις».

γ) νὰ παραβληθοῦν οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἰσοκράτους με τὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις που κάνουν διάκριση μεταξύ πρόληψης καὶ καταστολῆς (στον τομέα τῆς ἱατρικῆς, τῆς παραβατικῆς συμπεριφορᾶς, κ.λπ.).

Ἐπισημάνσεις

■ Το θέμα τῶν ρητορικῶν ἀντιθέσεων ἢ συσχετισμῶν μεταξύ (παρ)ομοίων, ἔχει καὶ φιλοσοφικὴ διάσταση, ἀφοῦ ἡ λογικὴ τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν συσχετισμῶν ταυτίζεται ἀπὸ τοὺς στρουκτουραλιστές με «ἐκεῖνὴ τὴ στοιχειώδη λογικὴ πὺν εἶναι ὁ πιὸ μικρὸς κοινὸς παρονομαστής κάθε σκέψης... λογικὴ πρωταρχικὴ, ἄμεση ἔκφραση τῆς δομῆς τοῦ πνεύματος— καί, πῖσω ἀπὸ τὸ πνεῦμα, χωρὶς ἀμφιβολία τοῦ ἐγκεφάλου» (Claude Lévi - Strauss, *Le totémisme aujourd'hui*, Paris, 1962, σ. 130), ἑλ. Claude Lévi - Strauss, ᾿Αγρια σκέψη, Εἰσαγωγὴ ᾿Αλκης Κυριακίδου-Νέστορος,

σ. 63. Η αντίρρηση που θα μπορούσε να προβληθεί απέναντι σ' αυτή την άποψη, σ' ό,τι αφορά στην αρχαία ρητορική, είναι ότι η χρήση των αντιθέτων κ.λπ. σχημάτων είχε αρχικά μνημοτεχνικό χαρακτήρα (όπως πιθανόν και το μέτρο, κ.ά.π. στην προφορική ποίηση).

■ Η προσφυγή στην παιδεία - που αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των στοχαστών του 4ου π.Χ. αι. - θα μπορούσε να θεωρηθεί ουτοπική και απελπισμένη αντίδραση των ανθρώπων αυτών απέναντι στις νομοτελικές εξελίξεις που οδηγούν στην παρακμή της αρχαίας πόλεως-κράτους. Δεν μπορεί όμως από την άλλη να μην παρατηρήσει κανείς ότι αυτοί ακριβώς που αντιτίθενται στις εξελίξεις - από τον Πλάτωνα ως τον Δημοσθένη - είναι αυτοί που δημιουργούν πολιτισμό στον οποίο καταφεύγει η ανθρωπότητα για να αντλήσει διδάγματα, ακόμη και σήμερα. Επομένως το παιδευτικό ιδανικό ανθρώπων όπως ο Πλάτωνας ή ο Ισοκράτης δικαιώνεται, αν και σ' ένα διαφορετικό επίπεδο από εκείνο που είχαν κατά νουν οι ίδιοι.

■ Η εικόνα ενός δικαστηρίου που δεν τιμωρεί κυρίως αλλά «προλαμβάνει», προσδίδει στον Άρειο πάγο τα χαρακτηριστικά ενός παιδαγωγικού μάλλον θεσμού, ο οποίος πολύ απέχει από του να ασκεί τις βασικές του αρμοδιότητες. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η χρονική απόσταση από την εποχή της παντοδυναμίας του Αρείου πάγου και η κάποια προκατάληψη του ρήτορα οδηγούν σε εξιδανίκευση του θεσμού.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ Η υπέρμετρη χρήση των ρητορικών σχημάτων από τον Ισοκράτη.

«ἐξ αὐτῆς γὰρ ἔσται τῆς Ἰσοκράτους λέξεως τεθείσης καταφανῆς ὅ τε τῶν περιόδων ῥυθμός ἐκ παντὸς διώκων τὸ γλαφυρὸν καὶ τῶν σχημάτων τὸ μειρακιῶδες περὶ τὰς ἀντιθέσεις καὶ παρισώσεις καὶ παρομοιώσεις κατατριβόμενον. καὶ οὐ τὸ γένος μέμφομαι τῶν σχημάτων (πολλοὶ γὰρ αὐτοῖς ἐχρήσαντο καὶ συγγραφεῖς καὶ ῥήτορες, ἀνθίσαι βουλόμενοι τὴν λέξιν), ἀλλὰ τὸν πλεονασμόν.

14 τῷ γὰρ μὴ ἐν καιρῷ γίνεσθαι μηδὲ ἐν ὥρᾳ ταῦτα τὰ σχήματα προσίστασθαι φημι ταῖς ἀκοαῖς. ἐν γοῦν τῷ πανηγυρικῷ τῷ περιβόητῳ λόγῳ πολὺς ἔστιν ἐν τοῖς τοιούτοις· «πλείστων μὲν οὖν ἀγαθῶν αἰτίους καὶ με-

γίστων ἐπαίνων ἀξίους ἡγοῦμαι»· ἐνταῦθα γὰρ οὐ μόνον τῷ κώλῳ τὸ κῶλον ἴσον, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα τοῖς ὀνόμασι, τῷ μὲν πλείστων τὸ μεγίστων, τῷ δ' ἀγαθῶν τὸ ἐπαίνων, τῷ δὲ αἰτίους τὸ ἀξίους. καὶ αὖθις· «οὐδὲ ἀπέλαυνον μὲν ὡς ἰδίῳν, ἡμέλουν δὲ ὡς ἄλλοτρίων»· τὸ τε γὰρ κῶλον τὸ δεύτερον τῷ κώλῳ πάρισον καὶ τῶν ὀνομάτων τῷ μὲν ἀπέλαυνον τὸ ἡμέλουν ἀντίθετον, τῷ δὲ ἰδίῳν τὸ ἄλλοτρίων. οἷς ἐπιτίθησιν· «ἀλλὰ ἐκῆδοντο μὲν ὡς οἰκείων, ἀπείχοντο δὲ ὥσπερ χρὴ τῶν μηδὲν προσηκόντων.» ἀντίκειται [γὰρ] δὴ πάλιν ἀνταῦθα τῷ μὲν ἐκῆδοντο τὸ ἀπείχοντο, τῷ δὲ οἰκείων τὸ μηδὲν προσηκόντων. καὶ οὕτω ταῦθ' ἱκανά, ἀλλ' ἐν τῇ μετὰ ταῦτα περιόδῳ πάλιν ἀντιστρέφει τῷ μὲν «αὐτός τε μέλλοι μάλιστα εὐδοχιμήσειν» τὸ ἐπιφερόμενον «καὶ τοῖς παισὶ μεγάλην δόξαν καταλείψειν,» τῷ δὲ «οὐδὲ τὰς θρασύτητας τὰς ἀλλήλων ἐξήλουν» τὸ συναπτόμενον αὐτῷ «οὐδὲ τὰς τόλμας τὰς αὐτῶν ἤσκουν.» καὶ οὐδὲ μικρὸν διαλιπὼν ἐπιφέρει τούτοις· «ἀλλὰ δεινότερον μὲν ἐνόμιζον εἶναι κακῶς ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἀκούειν ἢ καλῶς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀποθνήσκειν.» οὐκοῦν καὶ δεύτερον τῷ μὲν καλῶς τὸ κακῶς ἀντίστροφον, τῷ δὲ ἀκούειν τὸ ἀποθνήσκειν πάρισον. εἰ μέτριος εἴη μέχρι δεῦρο, ἀνεκτός, ἀλλ' οὐκ ἀνήσει. πάλιν γοῦν ἐν τῇ μετ' αὐτὴν περιόδῳ τίθησιν· «ὅτι τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν δεήσει πολλῶν γραμμάτων ἀλλ' ὀλίγων συνθημάτων, καὶ περὶ τῶν κοινῶν καὶ περὶ τῶν ἰδίῳν ὁμονοήσουσιν.» οὐκοῦν τὸ γραμμάτων καὶ συνθημάτων πάρισον καὶ τὸ πολλῶν καὶ ὀλίγων καὶ κοινῶν καὶ ἰδίῳν ἀντίθετα. ἔπειθ' ὥσπερ οὐδὲν εἰρηκῶς τοιοῦτον ἀθρόαις ἐπικλύσει ταῖς παρισώσεσιν, ἐπιφέρων ταυτί· «καὶ τὰ τῶν ἄλλων διώκουν θεραπεύοντες ἀλλ' οὐχ ὑβρίζοντες τοὺς Ἕλληνας καὶ στρατηγεῖν οἰόμενοι δεῖν αὐτῶν ἀλλὰ μὴ τυραννεῖν αὐτῶν καὶ μᾶλλον ἐπιθυμοῦντες ἡγεμόνες ἢ δεσπόται προσαγορεύεσθαι καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι, τῷ ποιεῖν εὖ προσαγόμενοι τὰς πόλεις ἀλλ' οὐ βίᾳ καταστρεφόμενοι, πιστοτέροις μὲν τοῖς λόγοις ἢ νῦν τοῖς ὅρκοις χρώμενοι, ταῖς δὲ συνθήκαις ὥσπερ ἀνάγκαις ἐμμένειν ἀξιοῦντες.» καὶ τί δεῖ τὰ καθ' ἕκαστα διεξιόντα μηκύνειν; ὀλίγου γὰρ ἅπας ὁ λόγος ὑπὸ τῶν τοιούτων αὐτῷ κεκόμψευται σχημάτων. οἱ μέντοι γε ἐπὶ τελευτῇ τοῦ βίου γραφέντες λόγοι ἥττον εἰσι μειρακιώδεις, ὡς ἂν οἶμαι τελείαν ἀπειληφότες τὴν φρόνησιν παρὰ τοῦ χρόνου. καὶ περὶ μὲν τούτων ἱκανὰ ταῦτα.» (Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων*, Ἰσοκράτης Ἀθηναῖος, 13-14).

«Ἡ πρὸς τὰ πάρισα καὶ ὁμοιοτέλευτα σπουδὴ δὲν εἶναι παιδαριώδης, ἀλλὰ διώκει αὐτὰ ὁ Ἰσοκράτης ἐξεπίτηδες πρὸς παιδαγωγικὸν σκοπὸν· διό-

τι γνωστὸν εἶναι τοῖς πᾶσιν, ὅτι ἡ μνήμη φυλάττει ἀσφαλῶς καὶ ἐπὶ πολὺ τὰ πράγματα, ὅταν ᾗται δεδεμένα ῥυθμῷ τινι καὶ μέτρῳ, εὐκολα δὲ διαρρέει τῆς μνήμης ὁ ἀποκλεισμένος πεζὸς λόγος. Τοῦτο λέγει διαρρήδην ὁ Διοργίνος (τεχν. ῥήτορ. σελ. 346 Speng.). «τοιγαροῦν καὶ τὰ μέτρα μᾶλλον μεμνήμεθα τῶν ἄνευ μέτρου πεποιημένων, ὅτι δὴ τὸ τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῆς εὐταξίας ἀνάλογον μνημονεύοντες καὶ τὰ καθ' ἕκαστα τῶν ῥημάτων ἀνιχνεύομεν κατὰ πόδας ζητοῦντες τὸ λείπον ἐξ ὧν προειλήφαμεν». Καὶ ἦτο γνωριμώτερον τὸ μνημονευτικὸν τοῦτο βοήθημα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἢ τοῖς νῦν ἔθνεσι καὶ μετεχειρίσθησαν αὐτὸ εὐδοκίμως οἱ παλαιοὶ ἐν τοῖς σχολείοις.[...] Βουλευθεὶς δὲ καὶ ὁ Ἰσοκράτης τὸ πλῆθος ἐκείνο τῶν γνωμῶν νὰ περιδῶσθαι μέτρῳ τινί, ὅπως ὑποβοηθήσῃ τὴν μνήμην, δὲν μετεχειρίσθη μὲν τὸν ἰαμβικὸν τρίμετρον, διότι δὲν ἔπρεπεν εἰς λόγον πεζὸν ποιήσεως μέτρον, ἀλλὰ κατέφυγεν εἰς τὰ πάριστα καὶ ὁμοιοτέλευτα σχήματα, ἅπερ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Γοργίου ἐγένοντο ἀρεστὰ καὶ ἀποδεκτὰ ἐν τῷ λόγῳ. Ἐχρῶντο δὲ τῷ τε ἀντιθέτῳ καὶ ὁμοιοτελεύτῳ σχήματι ὅχι μόνον οἱ πεζοὶ συγγραφεῖς, ἀλλὰ ποιηταί, ἐν ταῖς γνωμολογίαις ἰδίαι, ἴσως δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ὑπεβόηθαι τὰ μάλιστα τὴν ἀπομνημόνευσιν τῶν γνωμῶν, ὡς δεικνύουσι τὰ τοῦ ποιητοῦ Ἀγάθωνος ταῦτα:

τὸ μὲν παρέργον ἔργον ὡς πονούμεθα

τὸ δ' ἔργον ὡς παρέργον ἐκπονούμεθα.

καὶ

τέχνη τύχην ἔσπερξε καὶ τύχη τέχνην.

ὥστε ἡ σπουδὴ τοῦ Ἰσοκράτους πρὸς ἐκεῖνα τὰ Γοργεῖα σχήματα δὲν εἶναι παιδαριῶδες παίγιον ἀνάξιον τοῦ μεγάλου ῥήτορος, ἀλλ' ἐμνησθήσαν ἐξεπίτηδες πρὸς παιδαγωγικὸν σκοπὸν, καὶ εἶναι ἄξια προσοχῆς καὶ μελέτης μᾶλλον ἢ καταφρονήσεως.» (Α. Κυπριανοῦ, Ἰσοκράτους ὁ πρὸς Δημόνικον ἢ περὶ βραχυλογίας καὶ γνωμολογίας, περ. Φιλίστωρ, τόμ. Α', τχ. 11, σ. 450-451, Ἐν Ἀθήναις, 1861).

■ Σχῆμα ὁμοιοτέλευτον . « Ὅμοιοτέλευτον δὲ ἐστὶν ὅταν εἰς τὸ αὐτὸ μῶριον πλεονάκις καταλήγωμεν ὡς ἔχει τὸ Ἰσοκρατικόν “ τοῦ μὲν ἐπίπονον καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον ἐποίησε τῆς δὲ περιμάχητον τὴν φύσιν κατέστησε ” καὶ τὸ Αἰσχίνου “ καὶ οὐ τὸ δυστύχημα ὀνειδίζω τὸν δὲ τρόπον ἐξετάζω.” » (Αλεξάνδρου Περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων, 31, 23).

■ Σχῆμα πάρισον . « Πάρισόν ἐστιν ὅταν δύο ἢ πλείονα κῶλα συνενωθέντα μάλιστα μὲν καὶ τὰς συλλαβὰς ἴσας ἔχῃ ἀλλὰ γε καὶ τὸν ἀριθμὸν τὸν ἴσον λαμβάνῃ ὡς ἔχει τὸ προειρημένον Ἰσοκρατικόν “ τοῦ μὲν ἐπίπονον

καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον κατέστησε τῆς δὲ περίβλεπτον καὶ περιμάχητον τὴν φύσιν ἐποίησεν. » Εἰ δὲ τὸ παράδειγμα τοῦτο καὶ ὁμοιοτέλευτόν ἐστιν οὐδὲν διαφέρει· πολλοὶ γὰρ λόγοι καὶ ἐκ δύο καὶ ἐκ πλείονων σχημάτων σύγκεινται.» (Ἀλεξάνδρου Περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων, 40, 14).

■ «οὐ τὰς στοὰς ἐμπιπλάναι γραμμάτων ἀλλ' ἐν ταῖς ψυχαῖς ἔχειν τὸ δίκαιον».

Μια παρόμοια ιδέα εκφράζει και ο Κριτίας, ο σοφιστής, ολιγαρχικός, και ένας από τους Τριάκοντα τυράννους. Ο Albin Lesky παρατηρεῖ: «Ἀπὸ τὰ λείψανα ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ Β 22: μιὰ ἐνάρετη προσωπικότητα εἶναι πιὸ σταθερὴ ἀπὸ τὸν νόμο, τὸν ὁποῖο ἡ ρητορικὴ τέχνη μπορεῖ νὰ τὸν ἀνατρέψῃ πολὺ εὐκόλα (τρόπος δὲ χρηστὸς ἀσφαλέστερος νόμου· τὸν μὲν γὰρ οὐδεὶς ἂν διαστρέφῃ ποτὲ ῥήτωρ δύναιτο· τὸν δ' ἄνω τις καὶ κάτω λόγοις ταρασσὼν πολλάκις λυμαίνεται). Καὶ αὐτὸ εἶναι κάποια ὑποτίμησι τοῦ νόμου.» (Albin Lesky, ὁ.π., σ. 504.

Βέβαια, ο Ισοκράτης δίνει ιδιαίτερη ἔμφαση στη διαπαιδαγώγηση («τοὺς μὲν κακῶς τεθραμμένους [...] τοὺς δὲ καλῶς πεπαιδευμένους...») κι ὄχι απλῶς στη φυσικὴ προδιάθεση, αντιπαραιτήμενη προς τον νόμο.

Πρὸβλ. και Αρχύτα Πυθαγορείου (εκ του Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης, Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 4, 1, 138): «Δεῖ τὸν νόμον τὰ περὶ θεῶς καὶ δαίμονας καὶ γονέας καὶ ὅλως τὰ καλὰ καὶ τίμια πρῶτα τίθεσθαι δεύτερον δὲ τὰ συμφέροντα [...] καὶ μὴ ἐν οἰκήμασι καὶ θυρώμασιν ἐνῆμειν ἀλλ' ἐν τοῖς ἥθεσι τῶν πολιτευομένων. Οὐδὲ γὰρ ἐν Λακεδαιμόνι τᾶ εὐνομωτάτα πλάθει γραμμάτων ἅ πόλις διοικῆται πολὺ δὲ μᾶλλον [ἐν] τοῖς τρόποις τῶν πολιτευομένων».

Η αναφορά στην ευνομωτάτην Λακεδαίμονα, στο πλῆθος των γραμμάτων και στα ἤθη των πολιτευομένων συμπίπτει πλήρως με τα λεγόμενα ἀπὸ τον Ισοκράτη.

■ «Στὴν πραγματικότητα, ἡ τοποθέτηση τῶν διαφόρων θεωρητικῶν τοῦ 4ου αἰῶνα ἀπέναντι στὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς κρίσεως τῆς Πόλεως, ἐπιβεβαιώνει ὅ,τι εἶχε ἤδη ἀποκαλύψει ἡ ἀνάλυση τῆς τοποθετήσεώς τους ἀπέναντι στὴν κοινωνικὴ κρίση. Κανένας ἀπὸ αὐτοὺς δὲ σκέπτεται πραγματικὰ νὰ παίξει ἕναν ἀποτελεσματικὸ ρόλο, νὰ ἐπέμβει προσωπικά, νὰ ἀναμιχθεῖ στὶς συζητήσεις τῆς Συνελεύσεως καὶ τῆς Βουλῆς. Διανοούμε-

νοι περισσότερο παρά άνθρωποι δράσεως, μπορούν να έχουν προσωπικό σύνδεσμο με όρισμένους πολιτικούς άντρες, να τους δίνουν επιχειρήματα, να εξυπηρετούν την προπαγάνδα τους. Ἡ φιλοδοξία τους όμως δεν πηγαίνει ποτέ πὺὸ μακριά. Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα δάσκαλοι, καὶ δὲν εἶναι παρᾶξενο ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι τελικά γι' αὐτοὺς τὸ μόνο καὶ καθολικὸ μέσο θεραπείας γιὰ τὰ δεινὰ τῆς Πόλεως.

Γι' αὐτό, ἡ κριτικὴ τους καὶ τὰ φάρμακα ποὺ συνιστοῦν δὲν ἔχουν στὴν πραγματικότητα ἀποτελεσματικότητα. Ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς ἑλληνικῆς Πόλεως παίζεται μακριὰ ἀπὸ αὐτούς. Ἡ συμβολή τους στὴν προετοιμασία μιᾶς νέας μορφῆς πολιτισμοῦ δὲ θὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ παρὰ μόνο ὅταν ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία θὰ ἔχει νικηθεῖ καὶ στὸ στρατιωτικὸ καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα.» (C.Mossè, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας*, σ. 514).

Ασκήσεις

2. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: «Ο Ισοκράτης ἔλεγε ὅτι ἡ μεν ρίζα τῆς παιδείας εἶναι πικρὴ, ἀλλὰ ὁ καρπὸς γλυκὺς».

«Ἰσοκράτης ἔλεγεν τῆς παιδείας τὴν μὲν ρίζαν εἶναι πικράν, τὸν δὲ καρπὸν γλυκύν».

§§ 43-45

Φροντίδα για τον «επαγγελματικό προσανατολισμό» των νέων.

Ειδικοί στόχοι

α) να δειχθεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Αρείου πάγου για τους νέους, καθώς και σε ποιους λόγους οφείλεται.

β) να αναλυθεί η αντίληψη του ρήτορα για τους «έχοντας ἡδονὰς» πόνοους και για τους «ἐλευθέρως τετραμμένους καὶ μέγα φρονεῖν εἰθισμένους» νέους.

γ) να γίνει φανερό ὅτι ὁ «επαγγελματικὸς προσανατολισμός» των νέων

βάσει του εισοδήματός τους αντιμετωπίζεται ως κάτι το απόλυτα φυσικό και αυτονόητο, γιατί μια τέτοια ιδέα συμβαδίζει με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής.

δ) να εξαρθεί το ρεαλιστικό, πρακτικό πνεύμα του Ισοκράτους ο οποίος αποδίδει την «κακουργία» εν μέρει σε οικονομικούς παράγοντες, και δείχνει επίσης να μην περιφρονεί τις εμπορικές δραστηριότητες, στον βαθμό τουλάχιστον που το κάνουν άλλοι.

ε) να καταδειχθεί η ειδική σημασία που έχει για τον Ισοκράτη η λέξη «φιλοσοφία».

στ) να επισημανθούν οι αναλογίες - αλλά και οι διαφορές - μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης κοινωνίας στο ζήτημα του καταμερισμού εργασίας και αυτό της κατάλληλης προσαρμογής της «εκπαιδευτικής» πολιτικής.

Επισημάνσεις

■ Η αναγνώριση της προτεραιότητας των περιουσιακών κριτηρίων υπονομεύει στην ουσία την αντίληψη περί αξιοκρατίας του Ισοκράτους, και εγκαθιστά στον πυρήνα της σκέψης του μια αντίφαση απ' την οποία δεν μπόρεσε να απαλλαγεί.

■ Όσο ρηξικέλευθος κι αν είναι κάποιος στοχαστής, δεν μπορεί να απαλλαγεί ολότελα από τις προκαταλήψεις της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει και δημιουργεί (πρβλ. και τη στάση των αρχαίων απέναντι στη δουλεία).

■ Η γεωργία και το εμπόριο τίθενται από τον Ισοκράτη σε ίση μοίρα, και όσο κι αν θεωρούνται κατάλληλες για τους «ὑποδέεστερον πράττοντας», δεν περιφρονούνται, αφού θεωρούνται πρόσφορα μέσα για την απαλλαγή από «τῶν ἄλλων ἁμαρτημάτων». Διαφορετική είναι η στάση άλλων στοχαστών της εποχής οι οποίοι, ενώ δεν κρύβουν την εκτίμηση που τρέφουν για τους γεωργούς, περιφρονούν απεριόριστα τόσο τους εμπόρους, όσο και τους βιοτέχνες.

■ Η «κακουργία» αποδίδεται από τον Ισοκράτη στην «απορία», αλλά η τελευταία στην «αργία». Επομένως η ρίζα της κακουργίας είναι στην ουσία

υποκειμενική και σχετίζεται με τη φυγοπονία (πρβλ. και το γνωστό απόφθεγμα «ἀργία μήτηρ πάσης κακίας»). Διαφορετική μοιάζει να είναι η περίπτωση της ενδείας για την οποία κάνει λόγο ο ρήτορας στις §§ 4-5 («ἀλλὰ συντέτακται καὶ συνακολουθεῖ τοῖς μὲν πλούτοις καὶ ταῖς δυναστείαις ἄνοια καὶ μετὰ ταύτης ἀκολασία, ταῖς δ' ἐνδεαῖς καὶ ταῖς ταπεινότησι σωφροσύνη καὶ πολλὴ μετριότης...»). Εδώ η ἐνδεία, ἐτσι ὅπως συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ταπεινότητα, φανερά δεν οφείλεται στὴν ἀργία. Θα μπορούσε ἐδῶ να κάνει κανείς λόγο για αντικειμενικούς παράγοντες που οδηγούν στὴν ἐνδεία, και να ἐπιστημάνει ἐπίσης τὴ μερικὴ ἐκ μέρους τοῦ ρήτορα παραδοχὴ τῆς ιδέας ὅτι οἱ οικονομικὲς συνθήκες μποροῦν να ἐπηρεάζουν τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ (παρ' ὅλο που ἡ χρῆση τοῦ «συντέτακται» εἶναι πολὺ προσεκτικὴ).

Αξιοποιήσιμο υλικό

■ «Ἐφ' ὧρων γὰρ τοὺς τηλικούτους ταραχωδέστατα διακειμένους...»

«Ὅταν γε μὴν ἐκ παίδων εἰς τὸ μειρακιῶσθαι ἐκβαίνωσι, τηνικαῦτα οἱ μὲν ἄλλοι παύουσι μὲν ἀπὸ παιδαγωγῶν, παύουσι δὲ ἀπὸ διδασκάλων, ἄρχουσι δὲ οὐδένες ἔτι αὐτῶν ἀλλ' αὐτονόμους ἀφίᾳσιν· ὁ δὲ Λυκοῦργος καὶ τούτων τάναντία ἔγνω. Καταμαθὼν γὰρ τοῖς τηλικούτοις μέγιστον μὲν φρόνημα ἐμφυόμενον, μάλιστα δὲ ὕβριν ἐπιπολάζουσιν, ἰσχυροτάτας δὲ ἐπιθυμίας τῶν ἡδονῶν παρισταμένας, τηνικαῦτα πλείστους μὲν πόνους αὐτοῖς ἐπέβαλε, πλείστην δὲ ἀσχολίαν ἐμηχανήσατο.» (Ξενοφώντος *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 3, 1).

Για τὰ ἤθη τῶν νέων βλ. και Αριστοτέλους *Ῥητορική*, 1389 a κ.ε. (βλ. και *Ανθολόγιο ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων* τῆς Γ' Λυκείου, σ. 126 - 127).

■ «...καὶ πόνοις ἡδονὰς ἔχουσιν· ἐν μόνοις γὰρ ἂν τούτοις ἐμμεῖναι τοὺς ἐλευθέρως τεθραμμένους...»

«Τὰ μαθήματα λοιπὸν τῆς λογιστικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ ὅλης τῆς προπαιδείας ποὺ εἶναι προπαρασκευαστικὸ στάδιο τῆς διαλεκτικῆς, πρέπει νὰ τοὺς τὰ δὴν κανεῖς νὰ τὰ μαθαίνουν, ὅταν εἶναι παιδιὰ μὲ ἓνα τρόπο διδασχῆς ποὺ νὰ μὴ μοιάζῃ μὲ ἀναγκαστικὴ μάθηση. Γιατί δά; Γιατί, εἴπα

ἐγώ, δὲν πρέπει ὁ ἐλεύθερος νὰ μαθαίνει μὲ δουλικὸ ἀναγκασμὸ κανένα μάθημα. [ἰ:«οὐδὲν μάθημα μετὰ δουλείας τὸν ἐλεύθερον χρὴ μαθάνειν»] Γιατὶ οἱ σωματικοὶ πόνοι, ἃν καὶ τοὺς ἀναλαμβάνει τὸ σῶμα κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς βίας, δὲν τὸ κάνουν καθόλου χειρότερο, δὲν μένει ὅμως ὡς μόνιμο κτῆμα τῆς ψυχῆς ὅ,τι αὐτὴ μαθαίνει μὲ τὴ βία. Νὰ μὴ μεγαλώνης, ἐξοχώτατέ μου, τοὺς τροφίμους σου κάνοντάς τους νὰ ἀποκτοῦν μάθηση μὲ τὴ βία ἀλλὰ μὲ τὰ παιγνίδια, [ἰ:«Μὴ τοίνυν βία, εἶπον, ὦ ἄριστε, τοὺς παῖδας ἐν τοῖς μαθήμασιν ἀλλὰ παίζοντας τρέφε»] γιὰ νὰ ἡμπορῆς νὰ διακρίνης καλύτερα γιὰ ποιά δουλειὰ εἶναι ὁ καθένας τους πλασμένος.» (Πλάτωνος *Πολιτεία*, 536 d, μτφρ. Κ.Δ. Γεωργούλη).

■ Αντιλήψεις για τους δούλους και τους ελεύθερους

Αριστοτέλους *Πολιτικά*, (1252 a): «ἄρχον δὲ φύσει καὶ ἀρχόμενον διὰ τὴν σωτηρίαν. Τὸ μὲν γὰρ δυνάμενον τῇ διανοίᾳ προορᾶν ἄρχον φύσει καὶ δεσπόζον φύσει, τὸ δὲ δυνάμενον ταῦτα τῷ σώματι πονεῖν ἀρχόμενον καὶ φύσει δοῦλον».

Ευριπίδου *Ἴων*, 854 κ.ε. : «Ἐν γάρ τι τοῖς δούλοισιν αἰσχύνῃν φέρει,
τοῦνομα· τὰ δ' ἄλλα πάντα τῶν ἐλευθέρων
οὐδὲν κακίων δοῦλος, ὅστις ἐσθλὸς ᾗ.»

Αλκιδάμας: « Καὶ ὡς ἐν τῷ Μεσσηνιακῷ λέγει Ἀλκιδάμας “ἐλευθέρους ἀφῆκε πάντας θεὸς οὐδένα δοῦλον ἢ φύσις πεποίηκεν”» (Αριστοτέλους *Ῥητορική*, 1373 b).

■ ἐπὶ τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας ἔτρεπον...»

«Ὅσο γιὰ τὸν ἔμπορο, δὲ χρειάζεται καν νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ τὴν περιφρόνηση ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἀντιμετωπίζοντάς τον, οἱ στοχαστὲς τοῦ 4ου αἰῶνα, μὲ ἐξαίρεση πάντως τὸν Ἰσοκράτη καί, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὸν Ξενοφῶντα, ἀποδεικνύονται τελείως ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Ἐνῶ οἱ ἔμποροι, οἱ ἐφοπλιστὲς, οἱ τραπεζίτες κατέχουν ὑψηλὴ θέση στὴν Ἀθήνα, ὁ Ξενοφὼν στὰ περισσότερα ἔργα του, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ κυρίως ὁ Πλάτων δὲ νιώθουν γι' αὐτοὺς παρὰ περιφρόνηση. Ἐχει μικρὴ σημασία ἂν εἶναι πλούσιοι ἢ φτωχοί· ὅλοι ἀξίζουν ἐξίσου τὴν περιφρόνηση καὶ ὅλοι πρέπει νὰ κρατηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ Πολιτεία, νὰ ἀπομονωθοῦν σὲ εἰδικὲς συνοικίες, νὰ ὑποβληθοῦν μερικὲς φορὲς σὲ ταπεινωτικὲς ὑποχρεώσεις» (C. Mossè, ὁ.π., σ. 195-196).

«Ἄν οὖν κομίσας ὁ γεωργὸς εἰς τὴν ἀγοράν τι ὦν ποιεῖ, ἢ τις ἄλλος τῶν δημιουργῶν, μὴ εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον ἦκη τοῖς δεομένοις τὰ παρ' αὐτοῦ ἀλλάξασθαι, ἀργήσῃ τῆς αὐτοῦ δημιουργίας καθήμενος ἐν ἀγορᾷ; Οὐδαμῶς, ἢ δ' ὅς, ἀλλ' εἰσὶν οἱ τοῦτο ὀρῶντες ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν διακονίαν τάττουσι ταύτην, ἐν μὲν ταῖς ὀρθῶς οἰκουμέναις πόλεσι σχεδόν τι οἱ ἀσθενέστατοι τὰ σώματα καὶ ἀχρεῖοί τι ἄλλο ἔργον πράττειν.» (Πλάτωνος *Πολιτεία*, 371 c).

■ «...καὶ τὴν φιλοσοφίαν...»

«Φιλοσοφίαν τοίνυν, ἢ πάντα ταῦτα συνεξεῦρε καὶ συγκατεσκεύασε, καὶ πρὸς τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράϊνε, καὶ τῶν συμφορῶν τὰς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς ἐξ ἀνάγκης γιγνομένας διεῖλε, καὶ τὰς μὲν φυλάσασθαι τὰς δὲ καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδαξεν, ἢ πόλεις ἡμῶν κατέδειξε, καὶ λόγους ἐτίμησεν, ὧν πάντες μὲν ἐπιθυμοῦσι, τοῖς δ' ἐπισταμένοις φθονοῦσι, συνειδὺᾱ μὲν ὅτι τοῦτο μόνον ἐξ ἀπάντων τῶν ζώων ἴδιον ἔφουμεν ἔχοντες, καὶ διότι τούτῳ πλεονεκτήσαντες καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν αὐτῶν διηνέγκαμεν, ὁρῶσα δὲ περὶ μὲν τὰς ἄλλας πράξεις οὕτω ταραχώδεις οὕσας τὰς τύχας ὥστε πολλάκις ἐν αὐταῖς καὶ τοὺς φρονίμους ἀτυχεῖν καὶ τοὺς ἀνοήτους κατορθοῦν, τῶν δὲ λόγων τῶν καλῶς καὶ τεχνικῶς ἐχόντων, οὐ μετὸν τοῖς φαύλοις, ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας, καὶ τοὺς τε σοφοὺς καὶ τοὺς ἀμαθεῖς δοκοῦντας εἶναι ταύτῃ πλεῖστον ἀλλήλων διαφέροντας, ἔτι δὲ τοὺς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐλευθέρως τετραμμένους ἐκ μὲν ἀνδρίας καὶ πλούτου καὶ τῶν τοιούτων ἀγαθῶν οὐ γινωσκομένους, ἐκ δὲ τῶν λεγομένων μάλιστα καταφανεῖς γιγνομένους, καὶ τοῦτο σύμβολον τῆς παιδείσεως ἡμῶν ἐκάστου πιστότατον ἀποδεδειγμένον, καὶ τοὺς λόγῳ καλῶς χρωμένους οὐ μόνον ἐν ταῖς αὐτῶν δυναμένους, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐντίμους ὄντας.» (Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 47-50).

§§ 46-47

Τα αρνητικά παρεπόμενα της ατιμωρησίας και τα θετικά του ελέγχου

Ειδικοί στόχοι

α) να επισημανθεί η κλιμάκωση των τρόπων αντιμετώπισης των «ἀκοσμώντων» εκ μέρους του Αρείου πάγου.

β) να υπογραμμισθεί η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει ο ρήτορας στον πα-

ράγοντα της διαπαιδαγωγητικής παρέμβασης, που θεωρείται πιο σημαντικός από αυτόν της φυσικής προδιάθεσης («...παρά τούτοις μὲν διαφθείρεσθαι καὶ τὰς ἐπιεικεῖς τῶν φύσεων...»).

γ) να δειχθούν - με την παράλληλη αξιοποίηση παραδειγμάτων από τη σύγχρονη κοινωνική ή ακόμα και σχολική ζωή - οι αρνητικές επιπτώσεις της ατιμωρησίας και απουσίας οποιουδήποτε ελέγχου.

Επισημάνσεις

■ «καὶ ταῦτα νομοθετήσαντες οὐδὲ τὸν λοιπὸν χρόνον ὠλιγώρουν.» ο Κορράης διατηρεῖ τη γραφή «καὶ ταῦτ' οὐ, νομοθετήσαντες, τὸν λοιπὸν χρόνον ὠλιγώρουν» με βάσιμα επιχειρήματα: «...ἔστι γὰρ καθ' ὑπερβιβασμὸν ἢ ἄρνησις. Ἐχρήσατο δὲ καὶ ἀλλαχοῦ (Πανηγ.) παραπλησίῳ ὑπερβιβάσμων, εἰπὼν, “ Τίς οὐχ, ὑπερβολὰς προθυμηθεὶς εἰπεῖν, ἐλάττω τῶν ὑπαρχόντων εἶρηκεν;”».

■ Το πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης που αποτελεί το ιδανικό του Ισοκράτους είναι αυτό μιας στοιχειωδώς ανεπτυγμένης και ολιγομελούς αγροτικής κοινωνίας, στα πλαίσια της οποίας είναι δυνατόν να επιτηρεῖ ένα σώμα «τὸν βίον τὸν ἐκάστου». Στη σύγχρονή του ανεπτυγμένη, πολυσύνθετη και πολυπληθὴ κοινωνία, ακόμα κι αν δεν υπολογίζαμε τις αντιδράσεις της νέας εμποροναυτικής τάξης, των βιοτεχνών, κ.λπ., και μόνο για λόγους αριθμητικών δεδομένων, ένα τέτοιο σύστημα θα αποδεικνυόταν ελάχιστα λειτουργικό.

■ Τα ρήματα «ἐνουθέτει», «ἠπειλεί», «ἐκόλαζεν», αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς βαθμούς στην ανιούσα κλίμακα της αυστηρότητας, πράγμα που δείχνει την ἑλλειψη απολυτότητας και τη διαπαιδαγωγητικὴ διάθεση από την οποία διαπνέονται οι Αρεοπαγίτες.

■ Η αντίληψη του Ισοκράτους για την προτεραιότητα της παιδείας ἐναντι της φυσικής προδιάθεσης αποτελεί μια ιδιαίτερα χρήσιμη υποθήκη για κοινωνίες στις οποίες «φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων καθέστηκεν», λόγω της επικράτησης της δογματικής πίστης ὅτι ο ἄνθρωπος είναι φύσει αγαθός.

■ Για να είναι πλήρης βέβαια μια καθαρώς παιδαγωγική πρακτική πρέπει να βασίζεται όχι μόνο στις ποινές, αλλά και στις αμοιβές (πρβλ. Λυκούργου *Κατὰ Λεωκράτους*, 10 : « δύο γάρ ἐστι τὰ παιδεύοντα τοὺς νέους, ἥ τε τῶν ἀδικούντων τιμωρία, καὶ ἡ τοῖς ἀνδράσι τοῖς ἀγαθοῖς διδομένη δωρεά. Πρὸς ἑκάτερον τούτων ἀποβλέποντες, τὴν μὲν διὰ τὸν φόβον φεύγουσι τὴν δὲ διὰ τὴν δόξαν ἐπιθυμοῦσι. »). Μην ξεχνάμε όμως ότι ο Ἄρειος πάγος ήταν δικαστήριο.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ κατὰ κώμας · «Κώμας λέγει τὰς ἐν τῇ συνηθείᾳ Γειτονίας, ἃς ἔνιοι καὶ τουρκιστί, Μαχαλάδες, καλοῦσιν [...] οἱ δὲ τὴν ἀκρίθειαν ἐκ παντὸς διώκοντες, ἴστωσαν ὅτι αἱ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τῶν πόλεων κῶμαι ἀναλογοῦσιν μᾶλλον ταῖς παρ' ἡμῖν συνοικίαις, ἥγουν οἰκίαις μεγίσταις ὑπὸ πολλῶν ἅμα μηδὲν ἀλλήλοις προστηκόντων οἰκουμέναις, ἃς ἡ χυδαία συνήθεια τουρκικώτερον Χάνια καλεῖ.» (Κοραή, *Ἰσοκράτους τὰ ἸΑπαντα*, σελ. 256).

■ κατὰ δήμους · « Διένειμε δὲ καὶ τὴν χώραν κατὰ δήμους τριάκοντα μέρη, δέκα μὲν τῶν περὶ τὸ ἄστυ, δέκα δὲ τῆς παραλίας, δέκα δὲ τῆς μεσογείου, καὶ ταύτας ἐπονομάσας τριττῷ ἐκλήρωσε τρεῖς εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην, ὅπως ἐκάστη μετέχῃ πάντων τῶν τόπων. καὶ δημότας ἐποίησεν ἀλλήλων τοὺς οἰκούντας ἐν ἐκάστῳ τῶν δήμων, ἵνα μὴ πατρόθεν προσαγορεύοντες ἐξελέγχωσιν τοὺς νεοπολίτας, ἀλλὰ τῶν δήμων ἀναγορεύωσιν· ὅθεν καὶ καλοῦσιν Ἀθηναῖοι σφᾶς αὐτοὺς τῶν δήμων. » (Ἀριστοτέλους, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 21, 4).

■ «κίνδυνος, καὶ τοὺς χρηστοὺς, ἐὰν αἰσθάνωνται ὁμοίως τοὺς πονηροὺς τιμωμένους, παύσεσθαι τῶν χρηστῶν ἐπιτηδευμάτων...» (Λυσίας, *Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας*, 25).

Ασκήσεις

3. μήτε φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων καθέστηκεν · το «τοιούτων» μπορεί να νοηθεῖ με δύο τρόπους. Με τι θα μπορούσε να αντικατασταθεῖ κατὰ περίπτωσιν;

- α) τῶν ἀκοσμοῦντων (τῶν πονηρῶν ἢ τῶν ἀδικούντων)
 β) τῶν ἀδικιῶν καὶ τῶν πονηριῶν.

§§ 48-49

Τα ἤθη της καθημερινῆς ζωῆς στην παλαιά δημοκρατία.

Εἰδικοί στόχοι

α) να αντιπαρῶνται τα ἤθη της πατρίδος πολιτείας προς αὐτά της σύγχρονης του Ἰσοκράτους δημοκρατίας. Συμπεράσματα για την τελευταία ἐξάγονται ἀπὸ τις παρατηρήσεις του ρήτορα σχετικά με το τι δεν συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές.

β) να ἐπισημανθοῦν οἱ κοινοὶ τόποι στην κριτικὴ Ἰσοκράτους καὶ Ἀριστοφάνους για την ἐλευθεριάζουσα συμπεριφορά της νεότερης γενεάς (βλ. Ἐπίμετρο του βιβλίου των *Ρητορικῶν Κειμένων*).

Ἐπισημάνσεις

■ Η παρατήρηση «ὥστε καὶ τοὺς ἐπιδόξους ἁμαρτήσεσθαι τι προησθάνοντο» δίνει το μέτρο του σφυκτικού ἐλέγχου που ασκοῦνταν ἀπὸ τα μέλη του Ἀρείου πάγου. Ἀναλογίες προς τὴ δράση των Ἀρεοπαγιτῶν παρορμιάζει ἡ δράση του Κάτωνα (234 - 147 π.Χ.) ο οποίος ὡς τιμητὴς (censor: κήνσωρ) φιλοδόξεσε να αναμορφώσει τα ρωμαϊκά ἤθη.

Ἀξιοποιήσιμο υλικό

■ Οἱ Νεφέλες του Ἀριστοφάνους ἐπαινούν την παλαιὰ παιδεία καὶ ασκούν κριτικὴ στη συμπεριφορά των νέων τῆς ἐποχῆς (πρώτη παράσταση: 423 π.Χ.), παρόμοια προς αὐτὴν του Ἰσοκράτους:

«Λέξω τοῖνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ὡς διέκειτο,
 ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἦνθουν καὶ σωφροσύνη ἑνὸς νόμιστο.» (στ. 961, 962)

«εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως...» (στ. 964)

«Εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' [...] ἐπετρέβετο τυπτόμενος πολ-
λὰς...» (στ. 970, 972)

«κάπιστήσῃ μισεῖν ἀγοράν...» (στ. 991)

«καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν...» (στ. 993)

«μηδ' εἰς ὀρχηστρίδος εἰσάττειν, ἵνα μὴ πρὸς ταῦτα κεχηνῶς

μήλω βληθεὶς ὑπὸ πορνιδίου, τῆς εὐκλείας ἀποθραυσθῆς» (στ. 996-997)

«μηδ' ἀντειπεῖν τῷ πατρὶ μηδέν...» (στ. 998)

«οὐ στωμύλλων κατὰ τὴν ἀγοράν τριβολεκτράπελ', οἷά περ οἱ νῦν...» (στ. 1003)

«Εὐδαίμονες δ' ἦσαν ἄρ' οἱ ζῶντες τότε ἐπὶ τῶν προτέρων.» (στ. 1029)

ΔΙΚ. ΔΟΓ. «Ταῦτ' ἐστί, ταῦτ' ἐκεῖνα,

ἃ τῶν νεανίσκων αἰεὶ δι' ἡμέρας λαλούντων

πλήρες τὸ θαλανεῖον ποιεῖ, κενὰς δὲ τὰς παλαιστρας.

ΑΔ. ΔΟΓ. Εἴτ' ἐν ἀγορᾷ τὴν διατριβὴν ψέγεις· ἐγὼ δ' ἐπαινῶ.» (στ. 1052-1055)

«Σκέψαι γὰρ ὧ μειράκιον[...] ἡδονῶν θ' ὅσων μέλλεις ἀποστερεῖσθαι,
παίδων, γυναικῶν, κοττάβων, ὄψων, πότων, κιχλισμῶν.» (στ. 1071-
1073)

■ «οὐκ ἐν τοῖς σκιραφείοις οἱ νεώτεροι διέτριβον...».

«Σόλων ἐπετίμα τινὶ κυβεύοντι· τοῦ δὲ λέγοντος περὶ μικροῦ παίζειν,
“ἀλλὰ τὸ ἔθος οὐ μικρόν”, ἔφη.» (Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 2, 31, 76).

■ «οὐδ' ἂν οἰκέτης ἐπιεικῆς ἐτόλμησεν»· ὁ ρήτορας ασκεῖ παρόμοια κρι-
τική της σύγχρονης του αθηναϊκῆς κοινωνίας στον *Περὶ ἀντιδόσεως* λόγο
του: «... Καὶ γὰρ τοι πεποιήκατε τοὺς μὲν ἐπιεικεστάτους αὐτῶν ἐν πό-
τοις καὶ συνουσίαις καὶ ῥαθυμίαις καὶ παιδιαῖς τὴν ἡλικίαν διάγειν, ἀμελή-
σαντας τοῦ σπουδάζειν ὅπως ἔσσονται βελτίους, τοὺς δὲ χεῖρῳ τὴν φύσιν
ἔχοντας ἐν τοιαύταις ἀκολασίαις ἡμερεύειν, ἐν αἷς πρότερον οὐδ' ἂν οἰκέ-
της ἐπιεικῆς οὐδεὶς ἐτόλμησεν· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐπὶ τῆς Ἑνεακρόνου
ψύχουσιν οἶνον, οἱ δ' ἐν τοῖς καπηλείοις πίνουσιν, ἔτεροι δ' ἐν τοῖς σκιρα-
φείοις κυβεύουσι, πολλοὶ δ' ἐν τοῖς τῶν αὐλητρίδων διδασκαλείοις διατρι-
βουσι...» (*Ἀντίδοσις*, 286, 287).

Το ἴδιο καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους Θεόπομπος: «Καὶ γὰρ αὐτοὶ
τοῦτον τὸν τρόπον ἔζων, ὥστε τοὺς μὲν νέους ἐν τοῖς αὐλητρίδιοις καὶ
παρὰ ταῖς ἐταίραις διατρίβειν τοὺς δὲ μικρὸν ἐκεῖνων πρεσβυτέρους ἐν τε
τοῖς κύβοις καὶ ταῖς τοιαύταις ἀσωτίαις τὸν δὲ δῆμον ἅπαντα πλείω κα-

ταναλίσκειν εἰς τὰς κοινὰς ἐστιάσεις καὶ κρεανομίας, ἥπερ εἰς τὴν τῆς πόλεως διοίκησιν...» (Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 532 d).

Πρόκειται επομένως για κοινό τόπο, για μια κριτική που εύκολα θα μπορούσε να πάρει στα μάτια των νέων της εποχής τον χαρακτήρα γεροντικού ηθικολογικού «κηρύγματος». Γι' αυτό άλλωστε ο Ισοκράτης προσπαθεί στην επόμενη παράγραφο να προ(κατα)λάβει τις πιθανές νεανικές ενστάσεις: «Καὶ μηδεὶς οἰέσθω με δυσκόλως διακεῖσθαι πρὸς τοὺς ταύτην ἔχοντας τὴν ἡλικίαν. Οὔτε γὰρ ἡγοῦμαι τούτους αἰτίους εἶναι τῶν γιγνομένων...». Ο Κοραῆς παρατηρεῖ: « Εὐφρὲς καὶ γλαφυρὸν παράδειγμα τοῦ πῶς δεῖ νουθετεῖν τοὺς ἀκοσμοῦντας τῶν νέων· χρὴ γὰρ ἀφαιρεῖν ὡς οἷόν τε μάλιστα τὸ θριμὺ καὶ δάκνον τῆς παραινήσεως, ἐπαίνῳ τὸν ψόγον συγκεραννύντας, καὶ τῶν δι' ἃ ψέγονται τὰς αἰτίας ἐπ' ἄλλους, ὅπη παρεῖκοι, μεταφέροντας.» (Ἰσοκράτους λόγοι, τ.2, σ. 112).

Ασκήσεις

3. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: « Ο Ισοκράτης προέτρεπε τους μαθητές να προτιμούν τους δασκάλους από τους γονεῖς, γιατί οι μεν γονεῖς είναι υπεύθυνοι για το “ζῆν”, ενώ οι δάσκαλοι για το “εὖ ζῆν” ».

Ἰσοκράτης παρήνει τοῖς γνωρίμοις (τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ) προτιμᾶν τῶν γονέων τοὺς διδασκάλους, ὅτι οἱ μὲν τοῦ ζῆν, οἱ δὲ διδάσκαλοι τοῦ εὖ ζῆν αἴτιοι γεγόνασιν.

§§ 50-84

Περίληπτική απόδοση των παραγράφων.

50-51: Ας μη θεωρηθεῖ ὅτι ο ρήτορας μισεῖ τους νέους· δεν εἶναι αυτοὶ αἴτιοι τῆς σημερινῆς κατάντιας, ἀλλὰ ὅσοι κατέλυσαν τὴ δύναμιν τοῦ Ἀρείου πάγου.

52-53: Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀρείου πάγου υπήρχε κλίμα εἰρήνης καὶ ασφαλείας, ἡ δὲ πόλιν ἐνέπνεε ἐμπιστοσύνη στους Ἑλλήνες καὶ φόβο στους βαρβάρους.

54: Δεν κυριαρχούσε το πνεύμα της πολυτελούς επίδειξης το οποίο έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την εξαθλίωση πολλών από τους πολίτες.

55: Συνολικά, ο Άρειος πάγος φρόντιζε για φτωχούς, νέους, πολιτευομένους, γέροντες.

56-57: Οι εκτεθείσες απόψεις προκάλεσαν τόν έπαινο κάποιων, αλλά και την επισήμανση ότι όχι μόνο δεν θα πείσουν, αλλά θα θεωρηθούν ολιγαρχικές.

58-59: Όμως η υπεράσπιση πατροπαράδοτης πολιτείας που ιδρύθηκε από δημοκρατικότατους άνδρες δεν μπορεί να θεωρηθεί ολιγαρχική ενέργεια.

60: Εξ άλλου ο ρήτορας έχει ταχθεί εναντίον της ολιγαρχίας και υπέρ της ισότητας και της δημοκρατίας, όχι βέβαια οποιασδήποτε, αλλά της σωστής.

61: Μια τέτοια δημοκρατία οδήγησε στα επιτεύγματα τόσο των προγόνων, όσο και των Λακεδαιμονίων · διότι κι εκεί υπάρχει δημοκρατία και ισότητα.

62: Η δημοκρατία είναι επωφελέστερη της ολιγαρχίας· θα το αποδείξει με την αντιπαραβολή του σημερινού πολιτεύματος προς αυτό των Τριάκοντα.

63: Αυτό δείχνει ότι δεν είναι προκατειλημμένος έναντι της δημοκρατίας.

64-65: Μετά την ήττα, οι ολιγαρχικοί υποτάχθηκαν στους Σπαρτιάτες, ενώ οι δημοκρατικοί αντιστάθηκαν και εν τέλει απελευθέρωσαν την πόλη.

66-67: Η δημοκρατία οικοδόμησε ιερά που οι Τριάκοντα δεν σεβάστηκαν και πολιτεύθηκε με επιεικεία, ενώ οι Τριάκοντα αυθαίρετα και ανάλγητα.

68-69: Δείγμα επιεικειάς των δημοκρατικών είναι η από κοινού απόδοση του δανείου των Τριάκοντα στους Σπαρτιάτες, που, τελικά, από ηγέτες κατέληξαν ικέτες.

70: Πρόθεσή του ήταν να δείξει ότι αποδοκιμάζει την ολιγαρχία, και ότι ακόμα και η στρεβλή δημοκρατία είναι λιγότερο επιζήμια.

71: Προς τι, λοιπόν, η πρόταση για εγκατάλειψη ενός τέτοιου πολιτεύματος;

72-73: Οι ανώτεροι μεν των φαύλων, αλλ' υποδεέστεροι των γονέων τους, είναι αξιόμεμπτοι· κριτήριο άρα δεν είναι οι Τριάκοντα, αλλά οι πρόγονοι.

74-75: Η χώρα γεννάει άνδρες προικισμένους με ιδιαίτερα πνευματικά και ηθικά προσόντα, όπως αποδεικνύει η ανδρεία των προγενεστέρων.

76-77: Αυτό συνιστά έπαινο μόνο για τους άξιους της αρετής των προγόνων, και μομφή για όσους δεν αξιοποίησαν τις φυσικές τους προδιαθέσεις.

Επίλογος

78: Εάν δεν αλλάξει ο τρόπος διοικήσεως, θα συμβαίνουν τα ίδια, ενώ, αν υιοθετηθεί το προγονικό πολίτευμα, θα συμβαίνει ό,τι και τότε που ίσχυε.

79-81: Σύγκριση παλαιού-τωρινού πολιτεύματος βάσει της στάσης Ελλήνων - βαρβάρων: Τότε: εμπιστοσύνη-φόβος. Τώρα: μίσος- περιφρόνηση αντίστοιχα.

82: Τότε υπήρχε ομόνοια μεταξύ των πολιτών και αγώνας κατά των εχθρών· τώρα διχόνοια, και ιδιοτελής διεκπεραίωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων.

83: Τότε δεν υπήρχαν εξαθλιωμένοι επαίτες στους δρόμους· τώρα οι άποροι - και άρα αδιάφοροι για τα κοινά - είναι περισσότεροι από τους ευπόρους.

84: Αν οι Αθηναίοι μιμηθούν τους προγόνους τους, θα σώσουν την πόλη και όλη την Ελλάδα. Εναπόκειται σ' αυτούς να κρίνουν τι συμφέρει την πόλη.

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

1. Ο Niebuhr (Vorlesungen über alte Geschichte, V, 300), παρατηρεί για τον Αρεοπαγιτικό: «Ο Αρεοπαγιτικός είναι ένα ολότελα αφελές έργο· δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια θρηνηδία του τύπου: *αχ, να ξανάρχόταν πίσω η παλιά χρυσή εποχή!* Όμως δεν υπάρχει η παραμικρή πρόταση για το πώς θα μπορούσε αυτή η παλιά χρυσή εποχή να ξανάρθει».

Συμφωνείτε με την άποψη αυτή ή όχι; Σε κάθε περίπτωση δικαιολογήστε τις απόψεις σας.

■ Κατά τη γνώμη μας, μια τέτοια κριτική δεν λαμβάνει καθόλου υπ' όψη της ότι η εξιδανικευτική αναφορά στον Άρειο πάγο αποτελεί ένα πολλαπλά αξιοποιούμενο πρόσχημα, που δίνει τη δυνατότητα στον ρήτορα να αποφύγει τις κακοτοπιές που συνεπάγεται μια απροσχημάτιστη πρόταση για αλλαγή του πολιτεύματος. Δεν υπάρχει επομένως αφέλεια, αλλά μια ιδιαίτερα εύστροφη και προσεκτική αξιοποίηση του σεβασμού τον οποίο έτρεφαν οι Αθηναίοι για τον Άρειο πάγο καθώς και για τη Σολώνεια και Κλεισθένια πολιτεία. (Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίον αποκρούει ο Ισοκράτης τις αιτιάσεις για ολιγαρχικές συνωμοσίες:

«58 Ἐγὼ δ' εἰ μὲν περὶ πραγμάτων ἀγνοουμένων καὶ μὴ κοινῶν τοὺς λόγους ἐποιούμην καὶ περὶ τούτων ἐκέλευον ὑμᾶς ἐλέσθαι συνέδρους ἢ συγγραφέας, δι' ὧν ὁ δῆμος κατελύθη τὸ πρότερον, εἰκότως ἂν εἶχον ταύτην τὴν αἰτίαν. Νῦν δ' οὐδὲν εἴρηκα τοιοῦτον, ἀλλὰ διείλεγμα περὶ διοικήσεως οὐκ ἀποκεχυμένης, ἀλλὰ πᾶσι φανερᾶς, 59 ἦν πάντες ἴστε καὶ πατρίαν ἡμῖν οὖσαν καὶ πλείστων ἀγαθῶν καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσιν αἰτίαν γεγενημένην, πρὸς δὲ τούτοις ὑπὸ τοιούτων ἀνδρῶν νομοθετηθεῖσαν καὶ κατασταθεῖσαν, οὓς οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ὁμολογήσειε δημοτικωτάτους γεγενῆσθαι τῶν πολιτῶν. Ὡστε πάντων ἂν μοι συμβαίῃ δεινότετον, εἰ τοιαύτην πολιτείαν εἰσηγούμενος νεωτέρων δόξαμι πραγμάτων ἐπιθυμεῖν.»).

Το ζήτημα πάντως είναι ότι ο Ισοκράτης, ἔστω και υπό το πρόσχημα της αποκατάστασης της πατρίου πολιτείας, προτείνει μια επί το αριστοκρατικότερον πολιτικοκοινωνική μεταρρύθμιση που οι κατοπινές εξελίξεις δείχνουν ότι ήταν τουλάχιστον ρεαλιστικότερη από την εμμονή στην εκφυλισμένη δημοκρατία του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

3. Έχει λεχθεί ότι αν θερμάνεις ένα αυγό υπάρχει περίπτωση να προκύψει ένα κλωσσόπουλο, ενώ αν θερμάνεις μια πέτρα δεν πρόκειται να προκύψει τίποτε. Πώς βλέπετε η αντίληψη αυτή - η οποία προσανατολίζει στο εσωτερικό των φαινομένων - να βρίσκει εφαρμογή στον Αρεοπαγитικό του Ισοκράτους;

■ Ο Αρεοπαγитικός του Ισοκράτους, όπως και ο *Περὶ Εἰρήνης* σηματοδοτούν μια στροφή του ενδιαφέροντος του ρήτορα σε ζητήματα εσωτερικής συγκρότησης της πόλεως των Αθηνών, ἀνάλογη προς αυτήν που παρατηρείται στην πολιτική και την οικονομία με τη δραστηριότητα του Ευβούλου, το έργο του Ξενοφώντα *Πόροι*, κ.λπ. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα επισημαίνει στην § 11 κ.ε.:

«11 Καὶ ταῦτ' εἰκότως καὶ ποιούμεν καὶ πάσχομεν· οὐδὲν γὰρ οἶόν τε γίγνεσθαι κατὰ τρόπον τοῖς μὴ καλῶς περὶ ὅλης τῆς διοικήσεως βεβουλευμένοις, ἀλλ' ἂν καὶ κατορθώσωσι περὶ τινος τῶν πράξεων ἢ διὰ τύχην ἢ δι' ἀνδρὸς ἀρετὴν, μικρὸν διαλιπόντες πάλιν εἰς τὰς αὐτὰς ἀπορίας κατέστησαν. Καὶ ταῦτα γνοίη τις ἂν ἐκ τῶν περὶ ἡμᾶς γεγενημένων. 12 Ἀπάσης γὰρ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν πόλιν ἡμῶν ὑποπεσούσης καὶ μετὰ τὴν Κόνωνος ναυμαχίαν καὶ μετὰ τὴν Τιμοθέου στρατηγίαν, οὐδένα χρό-

νον τὰς εὐτυχίας κατασχεῖν ἡδυνήθημεν, ἀλλὰ ταχέως διεσκαριφθσάμεθα καὶ διελύσαμεν αὐτάς. Πολιτείαν γὰρ τὴν ὀρθῶς ἂν τοῖς πράγμασι χρησιμώμενην οὐτ' ἔχομεν οὔτε καλῶς ζητοῦμεν. 13 Καίτοι τὰς εὐπραγίας ἅπαντες ἴσμεν καὶ παραγιγνομένας καὶ παραμενούσας οὐ τοῖς τὰ τείχη κάλλιστα καὶ μέγιστα περιβεβλημένοις, οὐδὲ τοῖς μετὰ πλείστων ἀνθρώπων εἰς τὸν αὐτὸν τόπον συνηθροισμένοις, ἀλλὰ τοῖς ἄριστα καὶ σωφρονέστατα τὴν αὐτῶν πόλιν διοικοῦσιν. 14 Ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν ὅσην περ ἐν σώματι φρόνησις. Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ βουλευομένη περὶ ἁπάντων καὶ τὰ μὲν ἀγαθὰ διαφυλάττουσα, τὰς δὲ συμφοράς διαφεύγουσα.».

Το βάρος ἐδῶ δεν πέφτει στα «πράγματα», δηλαδή στις «εξωτερικές», «αντικειμενικές» συνθήκες (ὅπως συμβαίνει με το σύγχρονο «δόγμα» της «παντοδυναμίας των συνθηκών»), ἀλλὰ στο πολιτικό υποκείμενο καὶ στο πῶς αὐτό «χρῆται τοῖς πράγμασι» (πρβλ. καὶ § 6: «Ἡμεῖς τε γὰρ ἀναστάτου μὲν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν βαρβάρων γεγεννημένης διὰ τὸ δεδιέναι καὶ προσέχειν τὸν νοῦν τοῖς πράγμασιν ἐπρωτεύσαμεν τῶν Ἑλλήνων...»).

Παρόμοιο εἶναι καὶ το πνεῦμα των λεγομένων του Πυθαγορείου Αρχύτα (Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 4, 1, 138): «οὕτω γὰρ καὶ σῶμα καὶ οἰκία καὶ στράτευμα συντέτακται καλῶς τὸ ἐν αὐτῷ ἔχον τὰν αἰτίαν τὰς σωτηρίας ἀλλὰ μὴ ἔξωθεν.».

Ἡ ἐμπειρία της κατάρρευσης παλαιῶν καὶ νεότερων αυτοκρατοριῶν δείχνει τὴ μεγαλύτερη - ἐν συγκρίσει πρὸς τις ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις - σημασία του παράγοντα της ἐσωτερικῆς συγκρότησης καὶ στάσης, που ἀναδεικνύεται παραστατικά καὶ ἀπ' τοὺς στίχους του Μπ. Μπρεχτ:

Τους καρχαρίες ξέφυγα
καὶ ξέκανα τοὺς τίγρεις,
ὅμως κατασπαράχτηκα
ἀπ' τοὺς κοριοὺς.

4. Ο ῥήτορας ἀσκεῖ κριτικὴ σε πολλὰ σημεῖα του λόγου του στὴ σύγχρονή του δημοκρατία. Ποια στοιχεῖα αὐτῆς τῆς κριτικῆς σὰς φαίνονται βάσιμα;

■ Φαίνεται ὅτι ο Ἰσοκράτης ἔχει δίκαιο ὅταν ἐπιστημαίνει καὶ ἐπικρίνει

- τὴν ἀλαζονικὴ ἐμπιστοσύνη των Ἀθηναίων στὴ δύναμη.
- τὴν ἀδιαφορία γιὰ τὰ κοινά.
- τὴν ἐκτεταμένη χρῆση μισθοφόρων στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις.

- το πνεύμα ευδαιμονισμού.
- την αδράνεια και ασυνέπεια των πολιτών που εκφράζεται με καταδίκη στα λόγια, αλλά αποδοχή στην πράξη των κακώς κειμένων.
- τη διαστροφή και τον ευτελισμό των αξιών, έτσι ώστε να εκλαμβάνεται η παρανομία ως ελευθερία, η ατιμωρησία ως δημοκρατία, η αθυροστομία ως ισονομία, κ.λπ.
- την αναξιοκρατική ισοπέδωση.
- τη γενικευμένη χρήση της κλήρωσης.
- τον παρασιτισμό, την αεργία και την εξάρτηση από τον δημόσιο κορβανά.
- τον σφετερισμό της δημόσιας περιουσίας.
- την περιφρόνηση της παράδοσης.
- το πνεύμα ανταγωνισμού των πολιτών μεταξύ τους.
- την αδιαφορία για την ορθή διαπαιδαγώγηση των νέων.
- την έκλυση των ηθών και την ασεβή συμπεριφορά απέναντι στους πρεσβυτέρους.
- την οικονομική εξαθλίωση μερίδας των πολιτών.
- την εμπλοκή σε πολεμικές αναμετρήσεις.
- το πνεύμα της πολυτελούς επίδειξης των πλουσίων.
- την αδιαφορία για τους εξαθλιωμένους πολίτες.
- την κακομεταχείριση των συμμάχων.
- την υποχωρητικότητα απέναντι στους βαρβάρους.
- τη μη εκπλήρωση από τους πολίτες των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων παρά μόνο επ' αμοιβή.

5. Μια λαϊκή παροιμία συμβουλεύει:

« Αλί που τον-ε δέρνουν εκατό
και δεν τον δέρνει ο νους του».

Με ποια απ' τις αντιλήψεις του Ισοκράτους βρίσκετε να συμπίπτει το νόημα της παροιμίας;

■ Είναι φανερό η αναλογία με όσα λέγονται στις παραγράφους 39-42. Ο εξωτερικός εξαναγκασμός που επιβάλλουν οι νόμοι είναι ελάχιστα αποτελεσματικός εν συγκρίσει προς μια φαινομενικά αυθόρμητη συμπεριφορά που βασίζεται στην εσωτερική ευσημαντικότητα εκ μέρους του πολίτη των κοινωνικών κανόνων. Οι «εκατό» της παροιμίας αντιστοιχούν προς τα «πλήθη τῶν νόμων», ο δε «νους» προς τα «ἤθη» των «καλῶς πεπαιδευμένων». Κι

εδώ επίσης αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία της υποκειμενικής στάσης εν συγκρίσει προς τους έξωθεν επιβαλλόμενους εξαναγκασμούς, καθώς και ο ρόλος της εξ απαλών ονύχων διαπαιδαγώγησης των ανθρώπων (πρβλ. και το του Ιπποδάμου «τὰ δὲ ἔθεα καὶ ἐπιταδεύματα πλάσσει καὶ κηροχυτεῖ τὰν ψυχὰν...», Στοβ. Ἀνθ., 4, 1, 94).

6. Σε ποια σημεία του λόγου του Ισοκράτους θα μπορούσατε να διακρίνετε υπερβολές ή ακόμα και διαστρεβλώσεις της πραγματικότητας;

■ Μεταξύ πολλών, μπορούν να επισημανθούν οι παρακάτω:

§ 10 «τούς δ' ἡμετέρους αὐτῶν συμμάχους ἀπολωλεκότες...». Παρ' ὅλο που ισχυρές πόλεις ὅπως το Βυζάντιο, η Χίος ή η Ρόδος απομακρύνθηκαν, μετά το τέλος του Συμμαχικού πολέμου, από την Αθηναϊκή συμμαχία, οι περισσότερες από τις εβδομήντα πέντε πόλεις που της ανήκαν παρέμειναν πιστές σ' αυτήν.

§ 16 «τὴν δημοκρατίαν ἀναλαβεῖν, ἣν Σόλων μὲν ὁ δημοτικώτατος γενόμενος ἐνομοθέτησε, Κλεισθένης δ' ὁ τοὺς τυράννους ἐκβαλὼν καὶ τὸν δῆμον καταγαγὼν πάλιν ἐξ ἀρχῆς κατέστησεν.». Ὅπως ἔχει επισημανθεῖ και σε ἄλλες περιπτώσεις, η δημοκρατία του Κλεισθένους παρουσιάζει πολλές και σημαντικές διαφορές από το τιμοκρατικό σύστημα που εγκαθίδρυσε ο Σόλων.

§ 22 «οὐκ ἐξ ἀπάντων τὰς ἀρχὰς κληροῦντες, ἀλλὰ τοὺς βελτίστους καὶ τοὺς ἱκανωτάτους ἐφ' ἑκάστον τῶν ἔργων προκρίνοντες.». Η εκλογή των αρχόντων διὰ κλήρου - αν και εκ «προκρίτων» - ανάγεται τουλάχιστον στην εποχή του Σόλωνα. Απ' την ἄλλη μεριά, στην εποχή του Ισοκράτη αξιωματούχοι που εποπτεύουν στρατιωτικές ή οικονομικές υποθέσεις εκλέγονται με «χειροτονία» από την Εκκλησία τοῦ Δήμου. Ο Ισοκράτης επί πλέον αποκρύπτει ότι η εκλογή των αρχόντων στο παρελθόν γινόταν επί τη βάσει κριτηρίων καταγωγής και περιουσίας («ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην»), καθώς επίσης και το ότι η ανάδειξη διὰ κλήρου ὄχι μόνο των πλουσίων αλλά και των φτωχών στα διάφορα αξιώματα επιβάλλεται ἤδη από την εποχή του «δημοτικωτάτου» Κλεισθένους.

§ 32 «οἱ τε τὰς οὐσίας ἔχοντες [...] ὑπολαμβάνοντες αἰσχύνῃν αὐτοῖς εἶναι τὴν τῶν πολιτῶν ἀπορίαν ἐπήμυνον ταῖς ἐνδείαις...» (βλ. και § 34-35). Εξιδανικευτική περιγραφή ανθρώπων πολλοί από τους οποίους αντιτάχθηκαν στα ευεργετικά για τους «δανειζομένους ἐπὶ σώμασιν» μέτρα του Σόλωνος.

§ 61 «καὶ Λακεδαιμονίους διὰ τοῦτο κάλλιστα πολιτευομένους, ὅτι μάλιστα δημοκρατούμενοι τυγχάνουσιν.». Είναι αυτονόητο ότι πρόκειται για υποκειμενική άποψη που δεν δικαιώνεται από τα πράγματα (βλ. και υποσημειώσεις στο μεταφρασμένο κείμενο, αρ. 32).

§ 80 «οἱ δὲ βάρβαροι [...] οὔτε μακροῖς πλοίοις ἐπὶ τάδε Φασήλιδος ἔπλεον οὔτε στρατοπέδοις ἐντὸς Ἄλως ποταμοῦ κατέβαινον...». Βλ. τη γνώμη του Grote (υποσημ. αρ. 43): «...Αλλά η δήλωση του Ισοκράτους - αν όντως είχε κατά νουν πού βρίσκεται ο Άλως - συνιστά μια παράδοξη υπερβολή».

§ 83 «Τότε μὲν οὐδεὶς ἦν τῶν πολιτῶν ἐνδεὴς τῶν ἀναγκαίων, [...] νῦν δὲ πλείους εἰσὶν οἱ σπανίζοντες τῶν ἐχόντων». Η υπερβολή αφορά τόσο στην παλαιά όσο και στην νεότερη δημοκρατία, οι οποίες παρουσιάζονται ως οι ενσαρκώσεις του απόλυτου καλού και του απόλυτου κακού αντίστοιχα.

7. Μια παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει στα λεγόμενα του Ισοκράτους είναι ότι περιορίζεται στην κριτική των ηθών, του τρόπου διαπαιδαγώγησης (τ. έ. του «εποικοδομήματος») και δεν κάνει προτάσεις για αλλαγές στη «βάση» (τ.έ. οικονομικού - κοινωνικού χαρακτήρα). Πώς θα αντιμετωπίζατε μια τέτοια κριτική;

■ Η διάκριση βάσης-εποικοδομήματος είναι σχηματική και θα μπορούσε μόνο για μεθοδολογικούς λόγους να γίνει αποδεκτή. Οι νεότερες εξελίξεις έχουν καταστήσει εμφανέστερο αυτό που ίσχυε ανέκαθεν, ότι δηλ. η παιδεία, ο πολιτισμός, τα ήθη, κ.λπ. αποτελούν και οικονομικά μεγέθη, και μάλιστα τα πιο καθοριστικά για την πορεία μιας κοινωνίας. Εξ άλλου, όταν ο Ισοκράτης προτείνει την αποκατάσταση των παλαιών εξουσιών του Αρείου πάγου, εμμέσως προτείνει και την αποκατάσταση της εξουσίας των αριστοκρατικών στρωμάτων που είχαν συνδέσει τις τύχες τους με την τύχη του «πανσέπτου βουλευτηρίου».

8. Ο Ισοκράτης αποδίδει όλες τις παλαιότερες επιτυχίες και γενικά την ακμή της αθηναϊκής κοινωνίας στην «πάτριον πολιτείαν». Θα συμφωνούσατε με μια τέτοια οπτική;

■ Είναι εμφανές ότι μια τέτοια οπτική είναι μονομερής. Χωρίς να παραγνωρίζει κανείς τη συμβολή αυτού του παράγοντα στην επιτυχή απόκρουση των Περσών, θα ήταν εθελοτυφλία να μην αναγνωρίσει ότι τα σημαντικότερα επιτεύγματα της Αθήνας (: σύμπληξη της Αθηναϊκής συμμαχίας,

ανάπτυξη της εμποροναυτικής δύναμης, διεύρυνση και ενίσχυση της δημοκρατίας, πολιτιστική ακμή, κ.λπ.) ανάγονται στη μετά τα Μηδικά εποχή, όταν ακριβώς αποδυναμώνονται τα στηρίγματα της «πατρίου πολιτείας».

10. Το 458 π.Χ., τέσσερα χρόνια μετά την κατάλυση των εξουσιών του Αρείου πάγου από τον Εφιάλτη (462 π.Χ.), ο Αισχύλος πλέκει στις *Ευμενίδες* (στ. 681 κ.ε.), διά στόματος Αθηνάς, το εγκώμιο του πανσέπτου βουλευτηρίου, ασκώντας έμμεσα κριτική στις αποφάσεις των δημοκρατικών [...]. Υπάρχουν, κατά τη γνώμη σας, κοινά σημεία μεταξύ της ποιητικής διαμαρτυρίας του Αισχύλου και του ρητορικού εγκωμίου του Ισοκράτους; Να τα επισημάνετε.

■ α) «ἐν δὲ τῷ σέβας ἀσπῶν φόβος τε ξυγγενὴς τὸ μὴ ἀδικεῖν σχήσει» - «ὀκνοῦντας τῇ φύσει χρῆσθαι καὶ μᾶλλον τοῖς ἐκεῖ νομίμοις ἢ ταῖς αὐτῶν κακίαις ἐμμένοντας» / «ἀπήλλαξε...τούς δὲ πολιτευομένους τῶν πλεονεξιῶν ταῖς τιμωρίαις καὶ τῷ μὴ λανθάνειν τοὺς ἀδικοῦντας...»

β) «αὐτῶν πολιτῶν μὴ ἑπικαινούντων νόμους κακαῖς ἐπιπροαῖσι» - «ἐκεῖνοι γὰρ ἦσαν οἱ προτρέψαντες ἐπὶ ταύτας τὰς ὀλιγωρίας καὶ καταλύσαντες τὴν τῆς βουλῆς δύναμιν»

γ) «τὸ μήτ' ἀναρχὸν μήτε δεσποτούμενον» - «οὐ τοῦτο πρῶτον ἐσκόπουσι, δι' ὧν κολάσουσι τοὺς ἀκοσμοῦντας, ἀλλ' ἐξ ὧν παρασκευάσουσι μηδὲν αὐτοὺς ἄξιον ζημίας ἐξαμαρτάνειν» / «...καὶ πόνοις ἡδονὰς ἔχουσιν· ἐν μόνοις γὰρ ἂν τούτοις ἐμμεῖναι τοὺς ἐλευθέρως τεθραμμένους...»

δ) «καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν / τίς γὰρ δεδοικῶς μηδὲν ἔνδοκος ἔροτῶν;» - «Τοσοῦτον φόβον ἐκεῖνοι τοῖς πονηροῖς ἐνειργάσαντο» / «παρ' οἷς μὲν γὰρ μήτε φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων καθέστηκεν μήθ' αἱ κρίσεις ἀκριβεῖς εἰσιν, παρὰ τούτοις μὲν διαφθείρεσθαι καὶ τὰς ἐπιεικεῖς τῶν φύσεων...»

ε) «οἷον οὔτις ἀνθρώπων ἔχει» - «ὥστ' εἰκότως αὐτὴν διενεγκεῖν τῶν ἐν τοῖς Ἑλλησιν συνεδρίων».

